

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ
«ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ» ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου
Ἰωάννη Ἀποκαύκου

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ BYZANTIO

ΑΘΗΝΑ, 15-17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/Ε.Ι.Ε.— ΑΘΗΝΑ 1989

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
ACOE	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , εκδ. Schwartz, Βερολίνο-Λίψα 1914-1940 και εκδ. Strauss, Βερολίνο 1984
AA	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
An. Boll.	<i>Analecta Bollandiana</i>
ASV	<i>Archivio di Stato di Venezia</i>
Βασιλικά	<i>Basilicorum Libri LX</i> , εκδ. H. J. Scheltema - N. Van der Wal - D. Holwerda, Groningen 1955-1988
BBA	<i>Berliner Byzantinistische Arbeiten</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Βρυξέλλες 1957 (= Subs. Hag. 8a)
BMGS	<i>Byzantine-Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
Bsl	<i>Byzantinoslavica</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CA	<i>Cahiers Archéologiques</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i>
CJC	<i>Corpus Juris Civilis:</i> <i>Institutiones</i> = CJC I, εκδ. Krüger, 1872 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1973) <i>Digesta</i> = CJC I, εκδ. Mommsen, 1872 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1973) <i>Codex Justinianus</i> = CJC II, εκδ. Krüger, 1877 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1970) <i>Novellae</i> = CJC III, εκδ. Schöll - Kroll, 1895 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1972)
Cod. Theod.	<i>Codex Theodosianus</i> , εκδ. Mommsen, 1904 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1971)
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i> (= σειρά της Βόννης)
DACL	<i>Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie</i>
Daremberg - Saglio	Ch. Daremberg - E. Saglio, <i>Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines</i> , Graz 1962
DHGE	<i>Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques</i>
AIEE	Δελτίον της Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας
Dölger, Regesten	F. Dölger, <i>Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453</i> , I-V, Μόναχο-Βερολίνο 1924-1965
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
EEBE	Ἑπιστηρικῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
EI	<i>Encyclopédie de l'Islam</i>
FHG	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i>

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ
«ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ» ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου
Ἰωάννη Ἀποκαύκου

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ BYZANTIO

ΑΘΗΝΑ, 15-17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/Ε.Ι.Ε.— ΑΘΗΝΑ 1989

[Ὁ ἀκριβέστερος χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ἀδόκιμου ὄρου «Δεσποτάτον» ἔγινε γιὰ λόγους συνέπειας μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ συνεπτυγμένου αὐτοῦ μελετήματος. Ἡ ἐπέμβαση ἀποκαθιστᾷ τὴν πραγματικὴν προσέγγιση τοῦ θέματος, στὴν ἀρχή· τὸ συμπλήρωμα ξεδιαλύνει, στὸ τέλος, τὸ χρονικὸ πλαίσιο, τὴν περίοδο δηλαδὴ τῆς διαμόρφωσης τοῦ κρατικοῦ μορφώματος τῆς Ἡπείρου στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα. Γιὰ λόγους τεχνικοῦς πολλὰ ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ παρετίθεντο ἀρχικὰ στὶς ὑποσημειώσεις πέρασαν ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ λειτουργοῦν παρενθετικά.]

Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια αὐξάνεται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία,¹ τὴν ἀρχαιο-

1. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἐρευνες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 39-48, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τοῦ ἴδιου, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984, passim καὶ σ. 259-280 (βιβλιογραφία). Βλ. ἀκόμη Α. Καρπόζηλο, «Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἡπειρο (1969-1979), Ἱστορία καὶ Φιλολογία», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 252-255. Ἀπὸ τὴ μετέπειτα βιβλιογραφία θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσουμε εἰδικότερα τὴν ἐργασία τοῦ G. Prinzig, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», Μέρους Α', *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 24 (1982) 73-120· Μέρους Β', *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 25 (1983) 37-109. Βλ. ἀκόμη Πέτρου Πρωτονοτάριου, «Ἡ νομισματοκοπία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου (1204-1268)», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 24 (1982) 130-150. Φλωρεντία Εὐαγγελιάτου-Νοταρᾶ, «Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἡπειρο σὲ ἠμειώματα κωδίκων», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 27 (1985) 115-126. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συμβολὴ στο ζήτημα τῆς αναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα», *Αφιέρωμα στὸν Εμμανουὴλ Κριαρᾶ, Πρακτικὰ Επιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Απριλίου 1987)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 39-62.

λογία και τέχνη² ή την πνευματική ζωή³ στον περιορισμένο γεωγραφικά χώρο που επέλεξε ο Μιχαήλ Ἀγγελος Κομνηνός Δούκας, για να ιδρύσει το κράτος της Ἡπείρου, μετά την ἄλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους.⁴

Τὸ φυσικὸ πλᾶισιο, ποὺ προσέφερε ἰδεῶδες καταφύγιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μεσαιωνικοῦ κρατιδίου, ἦταν — στὴν οὐσία — ὁ σημερινὸς χώρος τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Ἡπείρου, χώρος ποὺ προστατεύεται στὰ πλάγια ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὰ συνεχόμενα καὶ ἀπόκρημνα βουνὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸ Ἰόνιο πέλαγος. Αὐτὴ ἡ γεωγραφικὴ κοιτίδα ἀνέδειξε τὸ κράτος τῆς Ἡπείρου. Τὴ γεωγραφικὴ περιγραφή τοῦ χώρου βρίσκει κανεῖς τόσο στὸ παλαιότερο ἔργο τῶν Α. Phillipson — E. Kirsten⁵ ὅσο καὶ στὸ, σχετικὰ πρόσφατο, ἔργο τῶν P. Soustal — J. Koder.⁶

2. Βασικὸ καὶ χρήσιμο παραμένει τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Πάλλα στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, 207-334, λ. Epiros γιὰ τὴ μνημειακὴ τοπογραφία καὶ τὴν τέχνη τῆς περιοχῆς. Βλ. ἀκόμη Π. Α. Βοκοτόπουλο, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος* (Βυζαντινὰ Μνημεῖα, 2), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 208-212 καὶ passim. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1985, σ. 23-100 passim καὶ σ. 170-243 passim. Τοῦ Ἰδίου, «Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἡπειρο (1969-1979)», Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 256-266 καὶ (1980-1985), *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 28 (1986/87) 358-365. Κ. Τσουρῆς, *Ο κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν νοτιοδυτικῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος* (δακτυλογραφημένη διδακτορικὴ διατριβή), Καβάλα 1988, ὅπου καὶ πρόσφατη βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ «Δεσποτάτου» στὴ σημερινὴ Ἀλβανία βλ. *Albanien, Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren* (Ἐκθεσὴ φωτογραφιῶν, ἐπιμ. G. Koch), Marburg 1985, passim.

3. Nicol, Πρόσφατες ἐρευνες 47-48. Τοῦ Ἰδίου, *The Despotate of Epiros 1267-1479* 233 κ.έ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἡπειρο 115 καὶ σημ. 3. Βλ. ἀκόμη S. Kissas, *Umetnost u Solunu ročetkom XIII veka i Mileševko slikarstvo, Mileševa u istoriji Srpskog Naroda* (Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe), Βελιγράδι 1987, σ. 37-49.

4. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Ὁξφόρδη 1957, σ. 24 κ.έ. (ἑλλην. μετφρ. Π. Λεύκα, Ἰωάννινα 1974, σ. 26 κ.έ.). Μιχ. Σ. Κορδῶση, «Σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου Δούκα μὲ τὴν Πελοπόννησον», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 49-57. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479* 1-8.

5. Alfred Phillipson — Ernst Kirsten, *Die Griechischen Landschaften. (Der Nordwesten der Griechischen Halbinsel)*, II.1, Epirus und der Pindos, Φραγκφούρτη 1956, σ. 11-130· II.2, Das Westliche Mittelgriechenland und die Westgriechischen Inseln, Φραγκφούρτη 1958, σ. 299-417.

6. P. Soustal — J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula Imperii By-

Ὁ παραγωγικὸς χῶρος ἀπλώνεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, γύρω ἀπὸ τὰ βαθύτερα μέρη τῶν λεκανοπεδίων, ὅπου ὑπάρχουν ἀφθονότεροι ὑδάτινοι πόροι: στὶς παραλίμνιες περιοχὲς καὶ στὶς κοιλάδες, κυρίως τῶν μεγάλων ποταμῶν Δάφνου (Μόρνου), Εὐηνου (Φίδαρη), Ἀχελώου (Ἀσπροποτάμου), Ἀράχθου, Λούρου, Ἀχέροντος (Μαυροποτάμου), καὶ Θυάμιδος (Καλαμᾶ). Στὶς δυτικὲς ἀκτὲς οἱ φυσικὲς λιμνοθάλασσες τοῦ Αἰτωλικοῦ, Ἀμβρακικοῦ, Λογαροῦ καὶ Τσουκαλιοῦ, προσφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀλιεῖα. Αὐτὲς οἱ πηγὲς πλούτου μαζὶ μὲ τὴ γεωργικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν κτηνοτροφία ἀποτελοῦσαν τοὺς παραδοσιακοὺς ἄξονες τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ποὺ εὐνοεῖ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ συγκεκριμένου ἐδάφους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ἐλκυστικότερο κλίμα τῶν παραλίων προσέλκυε τοὺς κατοίκους γιὰ μονιμότερες ἐγκαταστάσεις στὶς παλιότερες οἰκιστικὲς θέσεις, ἐνῶ ἡ ὑγρασία εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βελανιδιᾶς στὴν Ἀκαρνανία καὶ τὸ Μακρυνόρος, ἐπομένως τὴν ἀνάπτυξη χοιροτροφίας καὶ δραστηριοτήτων γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν δασῶν.⁷ Στοὺς κάμπους οἱ κάτοικοι ἀνέπτυξαν τὴν περιοδεύουσα ἢ ἐδραία γεωργικὴ καλλιέργεια (δημητριακά, δενδρύλλια, ἀμπελοκαλλιέργεια), ὅπου ἐμφανίζονται ὑδάτινοι πόροι στὶς κηλίδες ἀρδευόμενης γῆς, καὶ τὴν κτηνοτροφία⁸ μὲ τὴν ἡμιμόνιμη μορφή της.

Ποιὰ ἦταν ἡ κατάσταση ἀπὸ ἄποψη Ἀνθρωπογεωγραφίας⁹ τοῦ χώ-

zantini, 3), Βιέννη 1981, σ. 41-46. Βλ. καὶ Ε. Χρυσό, «Μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς μεσαιωνικῆς Ἠπείρου», *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983) 182-188. Dem. D. Triantaphyllopoulos, «Monumente und Quellen», *Balkan Studies* 24 (1983) 135-161.

7. Γιὰ τίς δυνατότητες αὐτὲς σὲ μεταγενέστερους χρόνους βλ. Ἑλένη Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1710-1792)* (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 56), Ἀθήνα 1987, σ. 3-32.

8. Ἀνεξάντλητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τίς γεωργικὲς καὶ ποιμενικὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Αἰτωλίας ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τοῦ Δ. Λουκοπούλου, *Ποιμενικὰ τῆς Ροῦμελῆς* (Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη, 8), Ἀθήνα 1930, καὶ *Γεωργικὰ τῆς Ροῦμελῆς* (Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη, 14), Ἀθήνα 1938. Γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ βλ. τώρα καὶ S. Bommeljé – P. Doorn – M. Deylius – J. Vroom – Y. Bommeljé – R. Fgel – H. van Wijngaarden, *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region* (Studia Aetolica, 1), Οὐτρέχτη 1987, κυρίως τίς σ. 39-61. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀγροτικὴ καὶ γεωργικὴ ζωὴ σὲ περιοχὲς τῆς Ἠπείρου εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Mél. D. Théophilou, *La vie agropastorale dans un village montagnard d'Épire. Problèmes de développement socio-économique*, Θεσσαλονίκη 1983.

9. Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρο καὶ στὴ μεθολογικὴ διάρθρωση τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅπως καθορίζεται ἀναλυτικὰ στὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Max Derueau, *Géographie hu-*

ρου στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα και πώς μπορούμε να προσεγγίσουμε τα ζητήματα που τίθενται γύρω από το θέμα «καθημερινή ζωή» και τον κοινωνικό περίγυρο των ανθρώπων που έζησαν και κινήθηκαν σ' αυτόν τον χώρο; Το έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννη 'Αποκαύκου — με όλες τις μεθοδολογικές δυσκολίες που έχει κανείς να αντιμετωπίσει — είναι μια πάρα πολύ χρήσιμη και βασική πηγή.¹⁰

Στα όρια του παλιού *territorium* της ρωμαϊκής Φωτικῆς¹¹ και του μεταγενέστερου Θέματος Νικοπόλεως, την Αιτωλία και την 'Ακαρνανία, στις δυτικές περιοχές πέραν των όρεινων όγκων που χρησίμευαν ως φυσική κάλυψη των πλευρών, είναι εύκολο να διακρίνει κανείς, στον τομέα της χωρικής ανάλυσης, τους κόμβους της ανθρώπινης παρουσίας πάνω στον τοπογραφικό κάναβο των βυζαντινών θέσεων, όπως τις απεικόνισεν ήδη, σε γενικές γραμμές, ο P. Soustal.¹²

Από κοινωνιολογική άποψη ή σύνθεση του πληθυσμού προσδιορίζεται στόν 'Αποκαύκο είτε με την παρατήρηση ξένων ἐθίμων (νόμος βαρ-

maine, Παρίσι 1976 (έλλην. μετφρ. Γ. Πρεβελάκη, 'Αθήνα 1987).

10. Ο καθηγ. Εὐάγγελος Χρυσός με πληροφόρησε ότι είναι ήδη έτοιμη νέα μονογραφία για τόν μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννη 'Αποκαύκο, που ἐκπονήθηκε πρόσφατα ως διδακτορική διατριβή από τόν Κοσμά Λαμπρόπουλο. Τό έργο αυτό δέν μπόρεσα ακόμη νά τό δω. 'Ας σημειώσω, με τήν ευκαιρία αὐτή, ότι ἐτοιμάζω συνολική κριτική καί σχολιασμένη ἐκδοση τοῦ έργου καί τοῦ ἀρχείου τοῦ 'Ιωάννη 'Αποκαύκου στή σειρά τῶν ἐκδόσεων τοῦ CFHB (βλ. Bulletin d'Information et de Coordination, No XIV, 1987/88, 'Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1988, σ. 46 καί 91). Είναι αξιοσημείωτο τό γεγονός ότι δέν γίνεται καμιά ἄμεση ἀναφορά στό έργο τοῦ 'Αποκαύκου ἀπό τόν Φ. Κουκουλέ σέ ὅλους τοὺς τόμους τοῦ έργου του, *Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός*, Α' - ΣΤ', 'Αθήνα 1948-1957. Στίς δύο-τρεῖς, ἀν δέν ἀπατῶμαι, περιπτώσεις πού γίνεται μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου (βλ. Ε', σ. 36· ΣΤ', σ. 162 καί σ. 292 σημ. 2) ὁ Κουκουλές ἔχει ὑπόψη του σχετικές ἐνασχολήσεις τοῦ Α. Κοραῆ καί τοῦ Ν. Βέη. Τό ἐνδιαφέρον, ὡστόσο, πού παρουσιάζει τό έργο τοῦ 'Αποκαύκου γιά τή μελέτη τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν ἐπισημαίνει, σέ πρόσφατο ἄρθρο του, ὁ P. Magdalino, «The Literary Perception on Every day Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of John Apokaukos», *Bsl* 48 (1987) 28-38. Εὐχαριστῶ τόν καθηγ. 'Απ. Καρπόζηλο πού με πληροφόρησε γιά τή δημοσίευση τοῦ ἁρθροῦ τοῦ Magdalino.

11. Γιά τὰ ὅρια αὐτά βλ. τώρα Δημ. Σαμσάρη, «Η ρωμαϊκή αποικία τῆς Φωτικῆς. Πρώτες ἐκτιμήσεις σχετικά με τήν ἐκταση καί τὰ ὅρια τῆς επικράτειάς της», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 23-31, 29 εἰκ. 1.

12. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, χάρτης: Thematischer Inhalt: Peter Soustal.

βαρικός¹³, (ἔθος ἐθνικὸν καὶ βάρβαρον¹⁴) εἴτε μὲ ἀναφορὰς γιὰ τὴ γλῶσ-
σα (βάρβαρόν τε καὶ οὐκ ὀρθῶς ἐλληνίζουσιν¹⁵)· ἀπὸ ὀνόματα ἢ ἐθνικὰ
(Βλάχους... τὸ γένος,¹⁶ Βλαχοάνδρα¹⁷ [...]) καὶ τῶν ὀρεινότερων τῆς
Βελεχατουΐας ὁρωμένη μερῶν, καθ' ἃ δηλοῖ καὶ τὸ ὄνομα ῥουσὰ γὰρ
κλήσις αὐτῆς...¹⁸) ἢ τοπωνυμικὰς μνεῖς (ἐν τινι χωρίῳ κατὰ Βλαχίαν¹⁹
[...] ἀπὸ τοῦ λεγομένου Λόγγου, χωρίου Βελκονοβῶν²⁰ [...] καὶ
τῶν ὀρεινότερων τῆς Βελεχατουΐας... μερῶν²¹ [...] ἐν τοῖς μέρεσι Βε-
λεχατουΐας²² κτλ.). Οἱ μεταναστευτικὲς κινήσεις ἀνθρώπων καὶ οἰκογε-
νειῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, μὲ χαρακτηριστὰ παροδικὰ ἢ ὀριστικὰ²³ (τῷ Σαμ-
ψῶν ἐκείνῳ, ὅς ποτε νεώτερος ἦν τοῦ ταβελλίωτος τοῦ ἐν τοῖς Διακο-
νίσσης στατίωνος... καὶ ἡ ἀφ' ἡμῶν πρὸς τὸν Σαμψῶν τῆς ἐξαρχίας με-

13. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύ-
κου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντις* 1 (1909) 28.10, στ. 5 (στὸ ἐξῆς: Κερα-
μεύς, Συνοδικὰ γράμματα).

14. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα, 28.10. 6. (Οἱ ἀριθμοὶ ἐφεξῆς δηλώνουν: τὴ
σελίδα, τὸν ἀριθμὸ κειμένου καὶ τέλος τὸ στίχο κειμένου ἢ σελίδας, ὅπου δὲν ὑπάρ-
χει ἀρίθμηση).

15. N. A. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes
Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)» (herausgegeben
aus dem Nachlass von N. A. Bees (Béty) von E. Bees-Seferli), *BNJ* 21 (1976)
80.19.34 (στὸ ἐξῆς: Bees, Unedierte).

16. Bees, Unedierte 61.5.22. Πρβ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Ἰωάννης
Ἀποκαύκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρίδα τῆς καθηγησίας Κ. Σ.
Κόντου* (Φιλολογικαὶ διατριβαὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν αὐτοῦ προσφε-
ρόμεναι), Ἀθήνα 1909, σ. 379 (Σημείωμα φόνου), στ. 18 (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς,
Ἀποκαύκος – Χωνιάτης).

17. Bees, Unedierte 78.18.26.

18. ὁ.π. 80.19.28-30.

19. Κεραμεύς, Ἀποκαύκος – Χωνιάτης 379 (Σημείωμα φόνου), στ. 10.

20. Bees, Unedierte 78.18.2. Βλ. Β. Κατσάρου, «Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυ-
ζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 39.

21. Bees, Unedierte 78.18.26.

22. Bees, Unedierte 72.13.16.

23. Τὸ παράδειγμα τοῦ «πανσεβάστου πρωτοκεντάρχου κύρ Ἰωάννου Καστα-
μονίτου» (βλ. Β. Κατσάρου, Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου,
τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται, 22), Θεσσαλονίκη
1988, σ. 150-151) εἶναι ἐνδεικτικὸ πρβ. Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Κερκυραϊκὰ.
Ἰωάννης Ἀποκαύκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης», *Viz. Vrem.* 13 (1907) 337.2.29 κ.έ.:
Ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς κύριος Ἀλέξιος ὁ Πεδιαδίτης... (Κέρκυρα δὲ καὶ τοῖς
διὰ τὴν γυναῖκα ἢ πόλιν, ἤδη δὲ καὶ δευτέρα κατὰ μετοικεσίαν πατρίς).

τάθσεις κ.ἄ.²⁴), εἶναι ἓνας σοβαρὸς παράγοντας γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νέου κρατιδίου.

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους ὡς στοιχεῖο ἔρευνας τοῦ ἀ γ ρ ο τ ι κ ο ὗ σ υ ν ὀ λ ο υ περιγράφεται ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο,²⁵ ἐνῶ ἡ ἐκτίμηση τοῦ κ λ ῖ μ α τ ο ς μέσα στὸ ἴδιο σύνολο ἢ στὸ πλαίσιο τῆς οἰκολογικῆς προσέγγισης τοῦ χώρου ἀναδεικνύεται ἐπίσης ἀπὸ τὶς περιγραφές (διὰ τὸ τῶν τόπων τούτων δυσχεόμερον²⁶ [...] ἀνεμοφθόροι γεγόναμεν²⁷ [...] χάλαζα γὰρ χειροπληθὴς καὶ ὄραδαία κατερῶδη ἐν τοῖς Γοβλάστον, καὶ καρποφόρον μὲν ἅπαν ἀπεφύλλισε δένδρον, καρπὸς δὲ συνέτριψε, κεράμους συνέθλασε, πάντα κόσμον ἀμπέλων καὶ φυτῶν περιέκειρεν²⁸ [...] ὅτε γοῦν τοιοῦτος καύσων ὁ ἥλιος καὶ θερμὸν ἀέρα εἰσπνέομεν καὶ τρέχομεν ἐντεῦθεν ὑπὸ σκιὰν καὶ πηγὴν καὶ ψυχάζομεν ὑπὸ δένδρον καὶ τῆς πηγῆς ἀρνόμεθα καὶ τὸ τῆς ἀλέας πολὺ ἐκκρονομεθα, πῶς αὐτὸς ὁ ἀκάμας, ὁ καρτερικός, ὁ φερέπονος ταῖς τῶν ἀέρων μεταβολαῖς καὶ ταῖς ἐναντίας ἀπομάχῃ ποιότησι, καὶ θέρους μὲν ὑπομένεις τὴν φλόγα, χειμῶνος δὲ διακαρτερεῖς ἀγριότητα²⁹ [...] Ὁ δὲ τόπος, ὃν παροικῶ, καθήλιος, δέσποτα, καὶ καταναγάζει τοῦτον τὸν τόπον οὗτος ὁ γίγας, ἀφ' οὗ τὸν ἔϋον ὀρίζοντα ὑπερναβὰς σκεδάσει τὴν ἀκτῖνα πρὸς γῆν, ἕως καὶ τὸν ἐσπέριον παραμείψεται³⁰). Ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ κλίμα τῆς Δ. Στερεᾶς καὶ τῆς Ἡπείρου ἔχει τὶς περισσότερες βροχές, μὲ ἐτήσιο μέσο ὕψος βροχῆς ἀπὸ 70 ἕως 100 ἐκ. τοῦ μέτρου καὶ εἶναι ὑγρὸ στὰ δυτικὰ παράλια.³¹ Ἡ γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑγρὸ κλίμα εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξιν δένδρων ἢ δενδρυλλίων

24. Bees, Unedierte 109.52.26 κ.έ.

25. Βλ. π.χ. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 18.3, 24-26: ἐγγίξει πάντως τὸ συνηρεφές τοῦ βουνοῦ καὶ τὸ τῶν ἐκεῖσε πύκνωμα θάμνων καὶ τὰ «στεφανωματικὰ» λεγόμενα τῶν φυτῶν.

26. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἰωάννου Ἀποκαύκου μητροπολίτου Ναυπάκτου, Ἐπιστολαί, πράξεις συνοδικαὶ καὶ ἔμμετρα, *Noctes Petropolitanae* (Sbornik vizantijskih tekstov XII-XIII vekov), Πετρούπολη 1913 (φωτ. ἀνατ. Λιψία 1976), σ. 269.11.3-5· πρβ. ὁ.π. 268.11.28 (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς, *Noctes*).

27. Bees, Unedierte 70.11.26, 3.

28. Bees, Unedierte 150.99.31 κ.έ. Πρβ. Κεραμεύς, *Noctes* 278.15.11-13.

29. Κεραμεύς, *Noctes* 280.18.5 κ.έ.

30. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀρχίδος* (Sbornik Statej Posvjašennyh... V. T. Lamanškemu, μέρος Ι), Πετρούπολη 1907, σ. 247.7.6 κ.έ. (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς, *Συμβολή*).

31. Βλ. πρόχειρα Γ. Α. Μέγα, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος* (Ο.Ε.Δ.Β.), Ἀθήνα 1964, σ. 86.

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ — ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 46, στο τέλος τῆς ὑποσημ. 17, ἀντὶ σ. 419-426, γράφε σ. 421-427.

Σελ. 46, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 19: Βλ. καὶ Α. Μανωλόπουλο, *Στάσις — επανάστασις — νεωτερισμός — κίνησις. Συμβολή στὴν ἐρευνα τῆς πολιτικῆς ορολογίας τῶν ἀρχαίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1988 (διατριβή) σ. 52 κ.ε. καὶ 116, ὅτι οἱ στασιώτες εἶναι ομάδα ἀτόμων με συνεκτικούς δεσμούς τὴν πολιτικὴ ἐνταξή, τὸν κοινὸ πολιτικὸ προσανατολισμὸ καὶ τὴν προσκόλλησή σ' ἓνα ἡγέτη.

Σελ. 73, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 157: ΓΙΑ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ιουστινιανοῦ βλ. ἀνακοίνωσή μου στὸ Ι' Πανελλήνιο Συνέδριο, Θεσσαλονίκη (Μάιος 1989), με θέμα «Ἐνα ἐπεισόδιο βυζαντινὸ θεάτρου ἢ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπαίδευσης στὸ Βυζάντιο», καὶ στὸ ΣΤ' Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Ευρώπης, Σόφια (Σεπτέμβριος 1989), με θέμα «The Justinian's Seeworks».

Σελ. 73, προστίθεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου ὑποσημείωση 160: Παῦλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφράσις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας* (ἐκδ. P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibung justinianischer Zeit*. Λειψία - Βερολίνο 1912) στίχοι 489-491. Πρβ. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, New Jersey 1972, σ. 83. Βλ. καὶ E. Baldwin Smith, *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton 1950, σ. 77 κ.ε.

Σελ. 239, ὑποσημείωση 6: ἀντὶ S. Balačev, «Novija dannyja...», γράφε S. Balašev, «Novye dannye dlja greko-bolgarskich vojn pri Simeone...».

Σελ. 242, ὑποσημείωση 17: ἀντὶ *Culta*, γρ. *Culto*.

Σελ. 418, στὸ τέλος τῆς 8ης σειρᾶς, προστίθεται: Πρέπει, ὡστόσο, νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ κεφάλαια ποὺ σχετίζονται με τὴν πώληση καὶ ἀπελευθέρωση δούλων (σ. 414-415), τὴ φυγὴ καὶ τὰ βασανιστήρια (σ. 413 καὶ σημ. 25-27) ἀποτελοῦν σχεδὸν ὅλα παραθέματα ἀπὸ τὰ Βασιλικά. Διαπιστώνουμε, ἐπομένως, τὴν ἐπιβίωση τοῦ κλασικοῦ καὶ τοῦ ιουστινιανείου δικαίου ὁμως, δὲν γνωρίζουμε τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοὺς κατὰ τὴν ἐπίλυση διενέξεων.

Σελ. 605, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 8: Πρβ. καὶ Franca Consolino, «Σοφίης ἀμφοτέρης πρῦτανιν: gli epigrammi funerari di Gregorio Nazianzeno», *Athenaeum* n.s. 65 (1987) 407-425.

Σελ. 607, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 17: Πρβ. I. G. Calderini, «Un epigramma del Ciclo di Agazia: Leonzio Scolastico» στὸ: *Ταλαρίσιος. Studia Graeca Antonio Garzya sexagenario a discipulis oblata*, Νεάπολη 1987, σ. 253-281.

Σελ. 664, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 258: Γιὰ τὸ «ἐξώκοιτον» τῆς γυναίκας βλ. Γ. Α. Πουλὴ, «Ἡ διαμονή (ἢ διανυκτέρευση) τῆς γυναίκας ἐκτὸς τοῦ συζυγικοῦ οἴκου ὡς λόγος διάζευξης στὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ δίκαιο», *Ἀρμενόπουλος* 8 (1987) 129-138 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν ἀγροτικὴ διευθέτηση τῆς μεσογειακῆς ζώ-
νης. Ὁ Ἀπόκαυκος ἀναφέρει τοὺς βαλανηφόρους δρυμῶνες,³² τὸ κί-
τρο,³³ τὴν κερασιά (αἱ κέρασοι, αἷς ἐνετρώφων καὶ ὄφει καὶ γεύσει, κα-
ταπλήγα τὸν καρπὸν ἔχουσι),³⁴ τὸ κλημμα (ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων
καρποφόρων παντοίας ὁπώρας),³⁵ τὴν καρδιά (ἵνα μὴ καινοτομηθῇ εἰς
τὸν μητροπολίτην ἀσταφίδας καὶ κάρνα μόνον με καταλιπὼν εἰς τὸν
Ἀρχεῶν καὶ ἀλλαχοῦ ὑπεχώρησε),³⁶ ἐνῶ παράλληλα ἐκτιμᾷ τὴν ἀπό-
δοση τοῦ βουνοῦ καὶ τῶν πεδιάδων:³⁷ τοὺς πάλοι περιπατητικούς βου-
νοὺς ἀναβαίνω, φάραγγας διαβαίνω καὶ καταβαίνω πρὸς τὰ ἐπίπεδα,
εἴ που καὶ παρ' ἡμῖν πεδιάς, ἀλλὰ μὴ πάντα πέτραι ἀπότομοι καὶ πο-
ρεῖαι λίθοις κατὰστρωτοι, ἄκανθαί τε πολυειδεῖς καὶ παλίνοροι, τὰ τῶν
ὁδεύοντων ἱμάτια διαμεριζόμεναί τε καὶ διαξαίνουσαι.³⁸

Οἱ πόδες εἶναι ἀμαθεῖς καὶ πορεύονται ἐπὶ πετρῶν ὀξυβελῶν (πό-
δες γυμνοπορεῖν ἀμαθεῖς ἐπὶ πετρῶν ὀξυβελῶν ἐπορεύοντο).³⁹ Τὸ σύ-
στημα ἐσωτερικῆς ἐπικοινωνίας στὸν ἡπειρωτικὸ χῶρο⁴⁰ σημαίνει τὶς
μετακινήσεις μὲ τὰ πόδια (τὸν ἐκ μακρόθεν βᾶδον πρὸς τὸν ὁρισθέντα

32. Bees, Unedierte 78.18.5. «Ἐπειδὴ τὰ βαλανίδια εἶναι ἀρίστη τροφή διὰ χοίρους, πολλὰ ἀγέλαι χοίρων τρέφονται εἰς τὰ Ἀκαρνανικὰ ὄρη καὶ εἰς τὸ Μακρυνόρος», βλ. Μέγα, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος* 87. Βλ. καὶ Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν* 7.

33. Bees, Unedierte 123.67.39.

34. Bees, Unedierte 150.99.37-38.

35. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 24.9, 16. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 182.

36. Kerameus, *Noctes* 278.16.30-32.

37. Bees, Unedierte 71.11.60 κ.έ.· 132.71.64 κ.έ.· 149.99.7 κ.έ.

38. Bees, Unedierte 86.27.32-36.

39. Bees, Unedierte 149.99.13-14.

40. Γιὰ τοὺς δρόμους βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 88-94. Τὸ σύστημα τῶν δρόμων μέσα στὰ συγκεκριμένα ὄρια τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου ἀναγνωρίζεται τόσο στὸ γενικότερο τοπογραφικὸ πλαίσιο τοῦ χώρου (βλ. Nicol, *The Despotate of Epiros* 196-214 καί, κυρίως, 222-226 = ἑλλ. μετφρ. 168-183 καὶ 191-195) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γεωφυσικὴ κατὰστασή του, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ παραγωγικοῦ χώρου καὶ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων ποὺ ἀναπτύσσονται μεταξὺ τῶν διαφορῶν κέντρων καὶ μονάδων πρὸς περιορισμένων περιοχῶν (βλ. σχετικὰ Β. Κατσαρό, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στὴ Δυτικὴ Στερεὰ (12ος-13ος αἰ.): Πηγές καὶ δεδομένα», *Βυζαντινὰ* 13 (1985) 1503-1538, καὶ χάρτη στὴ σ. 1539, ὅπου σημειώνονται οἱ βασικοὶ δρόμοι ποὺ συνδέουν τὰ σημεῖα βυζαντινῆς παρουσίας στὸ χῶρο). Ἀπαιτεῖται, ὡστόσο, ἰδιαίτερη ἔρευνα τῶν παραδοσιακῶν συστημάτων ἐπικοινωνίας, ἔστω σὲ περιορισμέ-
νες γεωγραφικὲς ἐνότητες· βλ. π.χ. Μιχ. Ἀράπογλου, «Ἱστορικὰ μονοπάτια Ζαγορίου», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 191-195.

τόπον τῆς συνενώσεως⁴¹ [...] τῆς τῶν ποδῶν ἀσθενείας καὶ ἐβάδισεν ὁ νεκρὸς ἄχρι καὶ τοῦ Κίτρου αὐτοῦ⁴² [...] ἀλλὰ τὸ διατειχίζον ἀμφοτέρους ἀπότομον ὁδοιπόρημα),⁴³ τὰ ὑποζύγια⁴⁴ ἢ τοὺς ἵππους (ἐρχομαι καὶ ἐγὼ βασταζόμενος ἐν ξυλοκραββάτῳ, ἵνα μὴ κρεμάσας τοὺς πόδας μου εἰς τὸ ἄλογον πάθω πάλιν τὰ ὅμοια⁴⁵ [...]). Ἔτι ἀποβαίνοντί μοι τοῦ ἵππου καὶ τὰ γλουτὰ τῆς ἐφεστρίδος ἀπαιωροῦντι⁴⁶ [...] καὶ ταῦτα τὸ μεταβατικὸν ἐκ ποδαλγίας ἀφαιρεθεῖς, διὰ φορέϊον φορέσθην ἐπὶ τὴν Ἀρταν μετακομίζομαι⁴⁷). Σὲ περιορισμένη ἀκτίνα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖται ἡ ἀμαξία (καὶ δίκας δικάζω... ὅσας κλοπὴ συνίστησιν ἀμαξῶν).⁴⁸ Τὰ μονοπάτια εἶναι δυσκολοδιάβατα καὶ φοβερά (τῆς ἑαυτοῦ οἰκίας ἐπαναστάς ὁδὸν πον κατὰ χρεῖαν ἐστείλατο κάκει διημέρευσεν. Εἴτα νόστον μνησθεῖς, διὰ πολυξύλου ἐβάδιζεν ἀτραποῦ· ὥς δὲ ἥλιος ἔδν καὶ σκότος ἐπῆλθε καὶ αὐτὸς οὐκ ἤνυσε τὴν ὁδόν, οὐδὲ τῇ ἑαυτοῦ κατοικίᾳ ἐγένετο ἐνοικος, εἰς δέος κατέστη, μή πον καὶ νῆξ καὶ τὸ ἀμφιλαφές τῆς ὁδοῦ, ἥνικα καὶ μᾶλλον τὰ θηρία διέρχεται, ὄλεθρον αὐτῷ ἐπαγάγῳσιν)⁴⁹ — μόνο γιὰ ἡμερήσια πορεία —, ἐνῶ ὁ θαλάσσιος δρόμος εἶναι ἀνοικτός, ταχύτερος, ἀν' ὅχι ἄνετος (Μετὰ τὸ συντάξασθαι σε τῇ ἐμῇ βραχύτητι τὰ ἐς Κέρκυραν, τριταῖον φέγγος ἐν Ἀρτῇ παρέμεινα καὶ νόστον μνησθεῖς τὴν θαλασσολίμνην... θαλασσοπόρος διέβαινον· μὴ ἐχόντων γὰρ τῶν ποδῶν ἐν μὲν τῶν ὁρέων κατάντει στερορότερον ἀντιβαίνειν περὶ τὰ κυκλικὰ τῆς ἐφεστρίδος σιδήρια καὶ ἀνέχειν οὕτω τὸ σῶμα, ὥς μὴ πρὸς τὸ κατωφερὲς ὀλισθαίνειν διὰ τὸ περὶ ταῦτα ἀνέδραστον, ἐν τῷ ἀνάντει δὲ καὶ τῷ ὁμαλεῖ τῶν ἰσχύων ἐν τῇ ἐφεστρίδι

41. Kerameus, *Noctes* 265.10.21-22. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 38, 39.

42. Kerameus, *Noctes* 284.20.30-31.

43. Bees, *Unedierte* 94.35.11.

44. Kerameus, *Noctes* 281.18.31-32: τὰ ἐμὰ ὑποζύγια καὶ ἄσαρα καὶ καταπλήγμα ἐκ τῆς ὁδοιπορίας γενόμενα.

45. Kerameus, *Noctes* 279.17.11-13.

46. S. Pétridès, «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», *IRAIK* 2-3, 14 (1909) 18 (86), XIII, στ. 18-19 (στὸ ἐξῆς: Pétridès, Jean Apokaukos).

47. Bees, *Unedierte* 133. *73α. 17-18· σὲ εἰδικές περιπτώσεις γίνεται χρῆσις γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀσθενούντων εἰδικοῦ φορέϊου, βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 123.

48. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.21-24. Βλ. καὶ Π. Κ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν 19' αἰῶνα (Ἀνατύπωσης ἐκ τῆς «Νέας Σιών»), Ἱερουσαλὴμ 1923, σ. 91.

49. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά*. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης 335.1.11-16.

συνθλιβομένων ἐκ τῆς περὶ τὰ γλοντὰ ἀσαρκίας, ἔγνωσαν δεῖν θαλασσοπορεῖν).⁵⁰ Μόνες μορφές ἐπικοινωνίας ἡ ἐπιστολή (μηκέτι καραδόκει δευτέρωμα γράμματος),⁵¹ ἡ διαλαλία (ὀφείλοντος πάντως τοῦ εἰρημένου ὑπομιμνήσκοντος θέσθαι διαλαλίαν πρὸς τοὺς περὶ τὴν Ναύπακτον τόπους)⁵² καὶ τὰ μεταβιβαστικά προφορικά μηνύματα (Χάρτας ἐπεκόμισεν ὁ παρών· τὸ δὲ ποσὸν τῇ γραφῇ παρεσιωπήθη σοι, ἵνα τάχα μὴ τῇ ὀλιγότῃ δριμυχνῶμεν τὴν ἀκοίην).⁵³

Στὶς τριτογενεῖς δραστηριότητες ἀναπτύσσεται τὸ ἐμπόριο (ἀν δὲ καὶ χρειώδη τινὰ τὰς μοναχὰς [sc. τῆς μονῆς Βλαχερντίσσης] ἐπιλείπειεν, ὅσα <ἐν> ἐνδύμασιν, ὅσα ἐν ὑποδήμασιν, οὐ κατὰ τὰς πόλεων ἡπειρώτιδας, ἐσεῖται τῇ μονῇ καὶ τὸ περιττεῦον ἀνόνητον καὶ τὸ ἐλλεῖπον ἀνεπινόητον, ἀλλ' ἐγγὺς ἡ πόλις αὐτῇ [sc. ἡ πόλις Ἄρτα] καὶ τὴν τοῦ χρησίμου εὐθὺς παραμυθήσεται ἔνδειαν)⁵⁴ ποὺ διακομίζει πολλά ἀπὸ τὰ «ἀναγκαῖα καὶ τὰ δυσπόριστα» (Τούτω σὺ καὶ περιτυχὼν καὶ μυριοφόρον οὕτω τὸ πλοῖον ἰδὼν, ἐλπίσαις ὥς ἐξ Ἰνδῶν ἡμῶν ἀναπλεύσαν πολλά διακομίζειν τὰ ἀναγκαῖα καὶ τὰ δυσπόριστα)⁵⁵ (π.χ. χαρτί,⁵⁶ ἢ κρατῆρες καὶ δίσκους: Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ σῇ ποτε Ἀχρίδι στρατηγὸς καταστάς καὶ σχολάσας, ἐκεῖθεν ἱερὰ τῆς σῆς Ἐκκλησίας (κρατῆρες ἦσαν ταῦτα καὶ δίσκοι) ἐμοὶ ἐν Βονδίτζῃ ἐπώλει· ἀλλ' ὑπερτιμῶν τὴν ἀπόδοσιν εἶδεν ἐμὲ τὴν ἀγορασίαν ἀπαναινόμενον, καὶ συναναπλεύσας εἰς τὰ Ἐῶα τῷ αἰχμαλωτισθέντι βασιλεῖ κυρίῳ Ἀλεξίῳ συνανήγαγεν ἐκεῖ τὰ ἱερὰ).⁵⁷ Δὲν ἀπουσιάζουν ἐπίσης μαρτυρίες γιὰ παράνομο

50. ζ.π. 338.3.27-338.6. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 287.24.1-2: πρὸς τὴν ἀντίπορθμον ἡμῶν διεπλώϊσατο Πάτρην καὶ μετ' ὀλίγον αὐθις μετήνεγκεν εἰς Ναύπακτον. Bees, *Unedierte* 153.102.9-11: νὰ ἦλθον δὲ καὶ ἐγὼ εἰς προσκύνῃσιν τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παιδοπούλου, εἰ μὴ κατάβροχος ἐγενόμην ἐν τῇ θαλάσῃ καὶ κατάκοπος ἐκ τοῦ ὧδε κάκεισε τὸ μονόξυλον μεταῤῥίπτεσθαι (βλ. καὶ Β. Κατσαρό, *Συμβολή* 1518-1519).

51. Βλ. π.χ. Bees, *Unedierte* 101.43.16-17 κ.ά.

52. Bees, *Unedierte* 68.9.59-60.

53. Βλ. π.χ. Pétridès, *Jean Apokaukos* 23 (91). XXII. 37-38.

54. Κεραμεύς, *Συνδικαὶ γράμματα* 18.3, 26-30. Ἡ μεταγενέστερη παράσταση μὲ τὴν λιτανεῖα τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου σὲ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Βλαχέρνας στὴν Ἄρτα (βλ. Myrtali Achimastou-Potamianou, «The Byzantine Wallpaintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Π Α, Ἀθήνα 1981, σ. 12-14) εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, ἰδίως στὶς μεγάλες πόλεις.

55. Κεραμεύς, *Συμβολή* 248.7.20-23.

56. Βλ. παραπάνω σημ. 53.

57. Κεραμεύς, *Συμβολή* 243.6.14-19.

κέρδος ἢ τοκογλυφία.⁵⁸ Εἶναι ἀκόμη ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀναπτύσσονται δραστηριότητες πού ἐμπίπτουν σὲ ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερα τοῦ ρι-
σ μ β. Ὑψηλὰ πρόσωπα τῆς κοινωνίας τοῦ «Δεσποτάτου» παραθερίζουν
σὲ ἐξοχικὲς ἐπαύλεις. Ὁ Κωνσταντίνος Δούκας π.χ. ἐπὶ ποταμὸν καθέ-
ζεται τὸν Βελοῦχορον· ἡδὺς δὲ οὗτος ἰδεῖν καὶ πιεῖν ψυχρὸς καὶ μετα-
βαλεῖν πρὸς ὁμοίαν ψυχρότητα καὶ δψώρας καὶ ὅσα πόματα σκευαστά.⁵⁹
Σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος δραστηριοτήτων μπορεῖ νὰ ἐντάξει κανεὶς τὶς ἐπισκέ-
ψεις τόπων καὶ προσώπων (ὁ Χορταΐτης δὲ ἀπὸ τὸν νοῦν μου οὐκ εὐ-
γαίνει οὔτε ἡμέραν οὔτε νύκτα⁶⁰ [...] ἵνα, ἐὰν ἔχῃς θέλημα ἰδεῖν ἡμᾶς,
κοπιᾶσθις εἰς τὴν Ἀβαρνίτζαν⁶¹), τὴν κλιματοθεραπεία (Καὶ μέντοι καὶ
πρὸς ἀγρὸν ἐξῆλθον ἐκ τῆς Ναυπάκτου καὶ ἀηδόνων ἀκούω καὶ ὕδωρ
πίνω ψυχρὸν καὶ ὁ χθὲς πον νεκρὸς κινεῖμαι ἄρτι καὶ φθέγγομαι διὰ
σοῦ)⁶² καὶ τὰ ταξίδια στοὺς Ἀγίους Τόπους (τὴν πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα
στείλασθαι καὶ τῷ ζωοποιῷ τοῦ Κυρίου Τάφῳ τὴν μετὰ συντριβῆς καὶ
δακρῶν προσκύνῃσιν ἀφοσιώσασθαι)⁶³ ἢ τὰ προσκυνήματα (Εἰ μέντοι
δεήσει πορευθῆναι τὸν παρόντα καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ Προδρόμου σεβασμίαν
μονήν, συνεργηθῆναι παρακαλῶ, ὡς θάρος ἔχων νύκτον πρὸς τὴν μεγάλην
ἀγιοσύνην σου, ἣν καὶ βαθυπροσκυνῶν αἰτοῦμαι γράμμα παρ' αὐτῆς ἀντι-
δέξεσθαι, τὸν τόπον καὶ τὴν ἡμέραν ὁροθετοῦν τῆς μετ' ἀλλήλων ἐνώ-
σεως),⁶⁴ μνεία τῶν ὁποίων γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο. Παραδίδεται

58. Περίπτωση κατάχρησης ἢ τοκογλυφίας ὑποδηλώνει μᾶλλον ἢ ἐνέργεια τοῦ Μανουὴλ Λοῦβρου ἀπὸ χώρας Λευκάδος, πού κατηγορήθηκε ὅτι παρεκέρδισεν ἐκ Λευκάδος νομίσματα τρικέφαλα ἰκανά· τοῦτο μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὶς φράσεις ἀλλὰ παρ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν ὡς συνοικήτωρ ἐφ' ἡμῖν διετεῖται, καὶ ὡς ὁμο-
πατρίους καὶ συνετήρησε καὶ ἀνέπαινε (βλ. Bees, Unedierte 84.25.11 καὶ 84.25.25-
27 ἀντίστοιχα), ὅπου οἱ προστρέχοντες λευκαδίτες μάρτυρες ὁμολογοῦν ὅτι ὁ κα-
τηγορούμενος Μανουὴλ Λοῦβρος τοὺς διευκόλυνε πολλὰς φορὲς στίς δύσκολες στιγ-
μές τους, χωρὶς νὰ καθορίζεται βέβαια ὁ τρόπος τῶν διευκολύνσεων.

59. Bees, Unedierte 88.27.106. Βλ. γιὰ τὴν τοποθεσίαν Β. Κατσαρό, Συμβολή 1536.

60. Kerameus, *Noctes* 288.26.7-8. (Γιὰ τὴ μὴν Μεταμορφώσεως στὸν Χορ-
ταΐτη βλ. Kissas, *Umetnoxi u Soluni* 46-47, σημ. 76, 77, ὅπου καὶ σχετικὴ βι-
βλιογραφία).

61. Bees, Unedierte 153.102.5-6 (γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 101).

62. Βλ. Pétrides, Jean Apokaukos 32 (100). XXXIII. 9-11 (= Kerameus, *Noctes* 288.27.25-27).

63. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Β', Πετρούπολη 1894, σ. 361.1.6-8.

64. V. Vasilievskij, «Epirotica Saeculi XIII.», *Viz. Vrem.* 3 (1896) 258.11.

ἐπίσης καὶ πανδοχεῖο, κοντὰ στὴν Ἄρτα (τὴν τοῦ Ἰσαρη οἰκίαν παρω-
δεύσαμεν καὶ ἄγχιστά που ταύτης ἐν δημοσίῳ καταλύματι ἐνσκηνώθη-
μεν).⁶⁵

Ἀπὸ ἄποψη οἰκολογικῆς προσέγγισης ὁ χῶρος σὲ ὀρισμένα
μέρη εἶναι κάποτε ἐνοχλητικός, ἀφοῦ ὁ Θεὸς τὸν γέμισε ψεῖρες καὶ κου-
νούπια καὶ ἄλλους ἀνταγωνιστικούς τοῦ ἀνθρώπου ὀργανισμούς (Ἐμὲ
οὖν ἔα φθεῖρεσθαι, λιμώττειν, γυμνητεῦν, ἀνεπιμέλητον εἶναι — ἔστι
Θεός, ὃς κώνωπας τρέφει καὶ τὰ τῆς γῆς καλούμενα ἔντερα).⁶⁶

Ὡς πρὸς τὴ δημογραφικὴ κατανομή, ὑπάρχουν περίοδοι διασκορπι-
σμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰ ἐνδότερα καὶ τὶς ἐρημιές,⁶⁷ ἀλλὰ καὶ πε-
ρίοδοι συγχέντρωσης τῶν ἀνθρώπων στὶς πόλεις, στὶς κωμοπόλεις καὶ
στὰ ὀλιγάνθρωπα χωρία (χωρίδιον ὀλιγάνθρωπον ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν μὲν
ᾧ, τῇ Ναυπάκτῳ δὲ παρακείμενον)⁶⁸ [...] οὔτε ἐν τοῖς περὶ Ναύπα-
κτον χωρίοις⁶⁹· ἀνάμεσά τους ἡ Νάυπακτος,⁷⁰ ἡ Ἄρτα⁷¹ καὶ ἡ Βόνι-

10-14· 11 (1904) 860. Γιά τὴ μονὴ Προδρόμου, βλ. Β. Κατσαρό, «Ἡ ἑκτὴ κατὰ τὴν
Ἑλλάδα» βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου τελευταῖος σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαὴλ
Χωνιάτη», *Βυζαντιανά* 1 (1981) 101-137. Βλ. ἀκόμη σημ. 50 παραπάνω.

65. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 27.10, 28-30. Θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη μία,
ἀνάλογη μὲ τὴν ἐργασία τοῦ Tönnies Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans
l'antiquité romaine* (Études historiques et philologiques), Οὐψάλα 1957, μελέτη
γιὰ τὸν βυζαντινὸ κόσμον. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση φαίνεται ὅτι προσανατολίζεται
ὁ Ewald Kislinger (*BIC* XIV, 1987/88, σ. 59). Γιά τὴν ὥρα βλ. Η. J. Magou-
lias, «Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution, and the Stage as seen in the
Lives of the Saints of the sixth and seventh Centuries», *ΕΕΒΣ* 38 (1971)
233-252.

66. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ ἰβ' καὶ ιγ' αἰῶνος», *Ἀρ-
μονία* 3 (1902) 289.7.29-31 (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ).

67. Γιά τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς κεντρόφυγης συμπεριφορᾶς τῶν κατοίκων βλ.
Μιχ. Σ. Κορδῶση, «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστο-
ρικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 138 κ.έ.

68. Kerameus, *Noctes* 282.18.2-3.

69. Bees, *Unedierte* 68.9.56 κ.έ.

70. Γιά τὴ Νάυπακτο βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia*
210-211. Ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς πόλης ἀπὸ τὰ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια ὡς τὴν
ὀθωμανικὴν κατάκτηση τοῦ 1499 ἐτοιμάζει, ὅπως ἀνακοίνωσε στὸ Α' Ἀρχαιολο-
γικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριον Αἰτωλοακαρνανίας (22.10.1988), ὁ Α. Γ. Κ. Σαββίδης.

71. Βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 113-115.

τσα,⁷² τὰ νεοεποικισμένα Ἰωάννινα,⁷³ ἡ Χώρα τῆς Λευκάδος⁷⁴ καὶ ἡ Κέρκυρα,⁷⁵ ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀχελῷος,⁷⁶ τὸ Ἀγγελόκαστρο,⁷⁷ ὁ Ἀετὸς⁷⁸ καὶ τὸ Γλυκύ.⁷⁹

Ἡ Ναύπακτος εἶναι μιὰ πόλη καθαρὴ (καὶ μὴν πολλῶν ἀκούω μακαρίζοντων τοὺς ἡμετέρους πολίτας, ὅτι μὴδὲ τὰ περὶ τοὺς πόδας τούτων καττόματα ἐν χειμῶνι, ἐν ὄμβρῳ, καταμολύνονται τῷ πληθῶ, οὐδ' ἰλυσπῶνται βορβόροις, ὡς τὰ τῶν ζώων φιλόπηλα, οὐδὲ τῆς τετριμμένης διὰ τὸ ἐκ τοῦ πληθοῦ πλαδαρὸν ἐκ τοῦ παραβαδίζειν ἀπομηκίζονται, οὐδὲ ξυλίνας ἐμβάδας, ὡς ποδοκάκην, ἕκαστος ὑποδέεται, καθηλωμένας, καὶ ταῦτα, ὡς μὴ τὸ περὶ γῆν μέρος τῶν ὑποδημάτων τούτων ἐκτρίβοιτο, οὐδ' ἀλληλόκτυπον πάταγον ἐξηχοῦσι περὶ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ, οὐδὲ μολύνουσιν ὀπωσσοῦν πατοῦντες αὐτό, κἂν οἱ καταβῶνται αὖθις τοῦ οὐρανοῦ τῇ ἐμῇ Ναυπάκτῳ ἐπανοιχθῶσιν),⁸⁰ μὲ πλούσια νερά (ἐξ ὧν ἡμεῖς πίνομεν ἄφθορον ὕδωρ, τὸ ποτὸν καθαρὸν καὶ χερσὶν αὐτῶν ἀπαντλοῦμεν καὶ τούτων ἀποξοφῶμεν, παλάμας κοιλαίνοντες, ἀλλ' οὐκ ἐκ φρεατίων ὕδατων οὐδὲ φρεωρυχοῦμεν, ὡς οἱ ἀσπάλακες, καὶ χειρόκμητον ὕδωρ καὶ κατορυγμένον ἀφύσσομεν, οὐδὲ ποσὶ περὶ τὸ στόμα τοῦ φρεάτος ἀντιβαίνομεν καὶ δακτυλοκοποῦμεθα σχοίνῳ διὰ τὴν ἐκ ταύτης τραχύτητα. δυστυχήματα ταῦτα, οὐκ εὐτυχήματα πόλεως, παρ' ἧ καὶ γέρον ἴσως ἀπολεῖται τῇ δίψῃ, αὐτὸς μὲν παρειμένας ἔχων τὰς χεῖρας καὶ μὴ δυναμένας ἀντλεῖν, ἑτέρου δὲ μὴ εὐτυχῶν τοῦ ἀντλήσαντος· αἱ δὲ παρ' ἡμῶν καὶ γράϊται καὶ γέροντες, ὡς οἱ νέοι, πρόχειρον ἀντλοῦ-

72. ὁ.π. 128-129.

73. ὁ.π. 165-167. Γιὰ τὸν ἐποικισμό τῶν Ἰωαννίνων αὐτὴ τὴν ἐποχὴ βλ. Ἀ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Περὶ συνοικισμού τῶν Ἰωαννίνων μετὰ τὴν φραγκικὴν κατὰκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΙΕΕ* 3, Ἀθήνα 1889, 451-455.

74. Βλ. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 195-196. Μνεῖα τῆς Χώρας Λευκάδος βλ. Bees, *Unedierte* 84.25.6.

75. Βλ. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 178-181.

76. Βλ. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 101-102. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης βλ. Β. Κατσαρό, «Ἀχελῷος. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης», *Ἱστοριογεωγραφικά* 1 (1986) 43-52. Πρβ. τοῦ ἴδιου, «Ἡ θέσις τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴ βυζαντινὴ πόλιν» γύρω ἀπὸ τὸ λόφος «ἐπισκοπὴ» κοντὰ στὸ χωριὸ «Μάστρον» τῆς Αἰτωλίας», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 198-201.

77. Βλ. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 107-108.

78. ὁ.π. 102-103.

79. ὁ.π. 159.

80. Βλ. Bees, *Unedierte* 123.67.51-60.

σιν ὕδωρ, πίνουσιν ὥς θέλουσιν εἰς ὅλον χρόνον· οὐ κἀδδὸς αὐτοῖς ἐξεχύθη πολλάκις εἰς δευτέραν ἀντλήσιν ἠναγκασμένοις, ἢ σχοῖνος οὐκ ἔτριψεν αὐτῶν παλάμας, ἄλυσις οὐκ ἔθλιπεν αὐτῶν δακτύλους, σκληρὸν παρὰ κρέμασμα πρὸς τῷ σχοινίῳ ἐξ ὑγρότητος μὴ σαπῇ τὸ σπαρτίον)⁸¹ καὶ ἄφθονα δένδρα (τετάρτην γὰρ τοῦ Ἰοννίου μετροῦντος καὶ τοῦ ἐμοῦ τὸν ἀπὸ τῆς μητροπόλεως βουνὸν καταβαίνοντος ἐπὶ τὰ δένδρα τὰ σκιάζοντά μου τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν ἡλιακὴν ἀποκρουόμενα φλόγωσιν...)⁸² περιγράφεται ἄλλοτε μὲ πληθυσμὸν «πολυοχλίας καὶ ταραχῆς» (Ἐφύγομεν γὰρ Ναυπακτόθεν οὐ λιμὸν ἄρτου οὐδὲ δίψαν ὕδατος οὐδὲ στέρησιν τοῦ ἱλαρύναντος καρδίαν ἐλαίου, ἀλλὰ στέρησιν ἡσυχίας καὶ πληθυσμὸν πολυοχλίας καὶ ταραχῆς),⁸³ μὲ κλῆρον «εἰς ἑκατὸν ἀριθμούμενον» (ὁ ἱερός αὐτῆς κλῆρος εἰς ἑκατὸν ἀριθμούμενος οὐδὲ εἰς δέκα κατήντησε)⁸⁴ καὶ ἄλλοτε — πρόσκαιρα; — «κένανδρος» (ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἢ πολυποίκιλος περιφορὰ τοῦ καιροῦ ἐκ πολυανθρωπίας καὶ τῆς ἐγγεγραμμένης τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς δικαιώμασι παροικικῆς ποσότητος εἰς ὀλιγανθρωπίαν καὶ στενὸν τὸ ποσὸν σὺν ταῖς ἐκ τούτων συνεισφοραῖς συνέστειλέ τε καὶ περιέκλεισε⁸⁵ [...] καὶ νῦν ἢ μὲν πόλις κένανδρος, πόλις δὲ τοῖς χθῆς ἐν τῇ πόλει τὰ τῶν ὀρῶν ὕψικόρουμβα, λαχανηρὰ δὲ πᾶσα παρὰ κλησὶς⁸⁶), χωρὶς ψηφοδιδάσκαλον (ἄλλως τε, καὶ τίνος ἄλλον τῶν ἀγαθῶν ἢ Ναύπακτος εὐπορεῖ, ὥς καὶ ψηφοδιδάσκαλον μὴ ἀπορεῖν);⁸⁷ καὶ μόλις δέκα κληρικούς.⁸⁸ Σημεῖα ἀναφορᾶς τῆς πόλης ἦταν ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου,⁸⁹ ὁ ὁποῖος — σὲ μέρες εἰρήνης — ἄστραφτε, μὲ ψηφιδωτὰ καὶ ὠραῖες εἰκόνες (ἐπὶ πόλλ' ἐπαθον καὶ πόλλ' ἐμόγησα, χροσῶ τὴν ἐκκλησίαν καταστιλπνώσας καὶ ὠραῖσας ἐν εἰκονίσμασιν, ὧν πολλὰ μὲν ἠχρείωσεν ὄμβρος, τῆς ὀροφῆς ἀμεληθείσης ἐφ' ἱκανόν, πολλὰ δὲ δάκρυα λείβω καὶ

81. Bees, Unedierte 123.62-74: Ζωντανὲς εἰκόνες ἀνθρώπων ποῦ ἀπολαμβάνουν τὸ τρεχούμενο νερὸ τῶν πηγῶν καὶ ἔχι ὕδωρ συλλογματιὸν τε καὶ ἀπόρευτον βλ. δ.π. 103.46.34-35.

82. Bees, Unedierte 125.68.5-7.

83. Pétridès, Jean Apokaukos 8 (76). VII. 32-34.

84. Kerameus, *Noctes* 251.2.24-25.

85. Kerameus, *Noctes* 251.2.19-22.

86. Bees, Unedierte 150.99.21-23.

87. Bees, Unedierte 151.100.33-35. Βλ. καὶ Β. Κατσαρό, «Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Ἱεραστοῦ», *Κληρονομία* 12 (1980) 378-379.

88. Βλ. παραπάνω σημ. 84.

89. Γιὰ τὸν μητροπολιτικὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο βλ. Β. Κατσαρό, *Συμβολὴ* 1522-1526. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnoḱi u Solunu* 40, 42.

ἀποδύρομαι τὴν ἀχρεΐωσιν),⁹⁰ ἔγνοια διαρκῆς γιὰ τὸν μητροπολίτη.⁹¹ Ἀκόμη, τὸ κοντινὸ Ἐπισκοπεῖον (καὶ τὸ ἐπισκοπεῖον δὲ τὸ ἐμὸν οὐ καταμάρμαρον ὅλον, οὐ λευκὸν ἢ γάλα, εἴποι τις τοῦτο μὴ σκώπτῃς ἀνὴρ, συνεπτυγμένον παλάτιον. καὶ σοι μὲν κατὰ τὰ μέτρα τὰ περσικά, παρασάνας ταῦτα ὁ τεχνογράφος Ἑρμογένης ὠνόμασε, τὸ ἐπισκοπικὸν ἀπώκισται τέμενος, ὡς ἂν μὴ καταδεχόμενον ἔχειν ἐγγὺς τὸν ἐπίσκοπον μηδὲ τῷ ἱερωσύνης σηκῷ τὸ τοιοῦτον πρόβατον ἐνσηκάζεσθαι, ὡς καὶ τὸν ἐκεῖσε προσμένοντα, ὀρθρίζοντά τε καὶ ἀναφωνοῦντά σοι τὸ «εὐλόγησον», ἢ μηδὲ ὡς ἀκούεσθαι, ἢ δοκεῖν ὡς ἐξ Ἰδου. ὁ δὲ γε ἐμὸς τοῦ ὀρθρου σημαντῆρ θυραῖος ἰστάμενος καὶ παρὰ μαρμαρίνῳ ὑπαίθρῳ οὐκ ἀνάγει τὴν φωνὴν ἐκ τῶν σπλάγχων...),⁹² ἐκ αἰτιάνου καὶ λίθων θριγγῶ περισφιγμένον» (τοῦ ἡμετέρου ἐπισκοπείου — περιτετείχισται δὲ τοῦτο καὶ τῷ ἐκ τιτάνου καὶ λίθων θριγγῶ περισφίγγεται)⁹³ ὡς «συνεπτυγμένον παλάτιον»,⁹⁴ μὲ προαύλιο καὶ αὐλόπορτες (ὁ δὲ Γοριανίτης ἐκρίνετο καί ποτε περὶ δέιλῃν ἀνὴρ τις τὴν ἐμὴν προαύλειον ἔκοψεν ἔκτη δὲ ἦν ἡμέρα καὶ ὁ κόψας τὴν θύραν γραμματοφόρος ἦν τοῦ σοῦ ἀδελφοῦ προκαλομένου με εἰς τὴν δίκην)⁹⁵ ἐκ «ξύλων ἀσήπτων καὶ περιεζωσμένας σιδήρῳ» ἢ μάρμαρο, ὕλικά ποὺ τὰ ζήλεψε καὶ τὰ ἀφαίρεσε ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας (τὰς περὶ τὴν αὐλειον θύρας αὐτοῦ [sc. τοῦ ἐπισκοπείου] περιεῖλεν, <οὔσας> ἐκ ξύλων ἀσήπτων καὶ περιεζωσμένας σιδήρῳ, καὶ νῦν τὸ κένωμα τῶν πυλῶν, πᾶσιν ἄθυρον ἐπιχαῖνον, πάν(τ)ας εἰσδέχεται, ὡς τὰ ἐν πόλεσιν ἄμφοδα, τὰ εἰς ἐμβόλους παρωννυμύμενα· ἑτέραν ἐκαινοῦργησε πύλην, τὸ ἐπισκοπικὸν θριγγίον περιελών).⁹⁶ Ὑπῆρχαν ἐπί-

90. Bees, Unedierte 86.27.38-41. Γιὰ τοὺς καλλιτέχνες, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀπόκαυκος εἶχε ὑπόψῃ του γιὰ τίς ἐργασίες στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο βλ. J. Darrouzès, «Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès», *REB* 23 (1965) 154. Β. Κατσαρός, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος. Προβλήματα ἀναθεωρήσεων», *Actes du XVe Congr. Intern. d'Ét. Byz.*, II, A, Ἀθήνα 1981, σ. 252, σημ. 53. Τοῦ ἴδιου, *Ζητήματα ἱστορίας* 22 σημ. 27. Σ. Κ. Κίσσας, «Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 191, σημ. 4. Κατσαρός, *Συμβολὴ* 1522-1523. Kissas, *Umetnošt i Solunu* 42.

91. Bees, Unedierte 115.58.9 κ.έ., 122.67.16 κ.έ., 153.103.7 κ.έ., 239.112α'. 10-11.

92. Bees, Unedierte 122.67.10-18.

93. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 241.6.1-2.

94. Βλ. παραπάνω, σημ. 92.

95. Kerameus, *Noctes* 260.5.3-6.

96. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 241.6.4-8.

σης μαρμάρινα σκαλιὰ⁹⁷ καὶ πολλοὶ κιονίσκοι ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἀνεχόντων ἐτέρας ἐγκαρσίας εὐθείας, ἐξ ὁμοίας τῆς ὕλης.⁹⁸

Παρόμοια ἀρχιτεκτονήματα — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ⁹⁹ — φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ στὴν Ἄρτα (Ἡ δὲ ἀγαθὸν προέθου ποιῆσαι καὶ οἰκονομῆσαι τῇ χώρᾳ τῆς Ἄρτης, ἐπισκοπεῖον, εἰς αἰώνιον σου μνημόσυνον¹⁰⁰ [...] ὁ τὴν Ἄρταν κατακλύζων ποταμὸς καὶ αὐτὸ τὸ ἐπισκοπικὸν ἐνδιαίτημα καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καλλιστεῖα καὶ παρέσυρε καὶ ἠχρεώσεν, ὥς μήτε τὸν ἐπίσκοπον ἐπισκοπεῖον ἔχειν ᾧ ἐνσκηνώσοιτο, καὶ τὰ περὶ αὐτὸ μισθωτικὰ οἰκήματα, ἐν οἷς καὶ ἡ πατρώα τούτου οἰκία ἐθεωρεῖτο συναχρειωθῆναι καὶ τοὺς τόπους ἔλος γενέσθαι, καὶ ἐξ ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων καρποφόρων παντοίας ὁπώρας μυρίκας ἐκφῦναι κατὰ τὴν τῆς προφητείας ἀράν¹⁰¹), χώραν πολυάνθρωπον (τὰ δὲ τοῦ μεγάλου Ἄρτης εἰς τὸν μητροπολίτην νεανιεύματα... ὑπέρφρων ἄνθρωπος οὗτος καὶ ἀλαζὼν διαπράττεται καὶ ἀγνοῶν τίς ἦν χθὲς καὶ τίς ἐγένετο σήμερον, ὥς χθὲς μὲν ὀνηλάτης... σήμερον δὲ λαοῦ προεστὼς καὶ χώρας πολυανθρώπου πατήρ)¹⁰² μὲ πλούσιες ἀγορές,¹⁰³ ἀκόμη καὶ στὴ Βόνιτσα (συνήλθομεν ἐν τῷ ἐπισκοπεῖῳ Βονδίτζης).¹⁰⁴ Στὴ Ναύπακτο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀναπτύσσεται καὶ στὸν χῶρον μὲ ἀνθοστόλιστους κήπους (καὶ τὰ μαρμαρόστρωτα ὑπαιθρα, διὰ τὴν ὑψηλότοπον ἰδρυσιν τὴν ὅσιν τῶν ὁρώντων πρὸς τὴν ὑποκειμένην θάλασσαν ἀκοντίζοντα καὶ τοῖς τῶν φυτῶν εὐώδεσι σκιαζόμενα)¹⁰⁵ [...] ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνταῦθα ῥοδωνιῶν ῥόδα κνίζων λαθραίως¹⁰⁶), λουτρὸ (τὸ δὲ λουτρὸν ἡμῶν οὐ μετάρσιον; οὐ τὴν ὅσιν ἔλκει τοῦ βλέποντος; οὐ γραφικοῖς ποικίλλεται χρώμασιν; οὐ φωταγωγοῖς ὑέλοις καταπεφώτισται; οὐχ ἡδονὴν τῷ λουομένῳ ἐντίθησιν; οὐ καταμάραρον ὄλον; οὐ

97. Bees, Unedierte 122.67.31-32: μὴ κακίζεις καὶ τοὺς τῶν ἡμετέρων καταλυμάτων μαρμαρίνους ἀναβαθμούς.

98. Bees, Unedierte 122.67.35-37.

99. Βλ. πρόχειρα P. Vocotopoulos, *Arta, Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Κολωνία 1972, σ. 135-161 καὶ πίν. 41-48.

100. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 22.7. 28-30. (= *Noctes* 279.17.17-18).

101. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 24.9. 11-15.

102. Bees, Unedierte 128.69.50-55.

103. Βλ. παραπάνω, σημ. 54.

104. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 26.9. 6. Βλ. καὶ Κατσαρό, *Συμβολή* 1519 καὶ σημ. 94.

105. Bees, Unedierte 122.67.32-34.

106. Bees, Unedierte 151.100.18-19.

δεξαμεναὶ διάλευκοι παρ' αὐτῶ;)¹⁰⁷ καὶ φρούριο μὲ ὀχυρωματικούς πύργους (τὸ φρούριον δὲ ἡμῶν οὐ δυσανάλωτον ἢ μικροῦ καὶ ἀνάλωτον; οὐκ ἐπὶ μετεώρου τοῦ ἀέρος ἐπωκοδόμηται; οὐ τῇ τοῦ κωμικοῦ Νεφελοκοκκυγία παραμιλλᾶται; πόλις αὕτη παρ' ἐκείνῳ μὴ ψάουσα γῆς, ἐν δὲ τῷ μανῶ ἀέρι καὶ τῷ μικροῦ μὴ ἀναπνευστῶ διηρημένα ἔχουσα τείχη καὶ τὸν περιβόλον ἐναέριον¹⁰⁸ [...] σιδήρῳ πεδήσας, πύργῳ ἐνθείς, ἐπὶ τετραμήνῳ ἤδη καὶ θλίβει καὶ κακονχεῖ¹⁰⁹). Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸ κοσμικὸ ἀρχιτεκτονικὸ πρόγραμμα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, ὁ ὁποῖος ἐπιδίωξε, κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμάχης του μὲ τὸν Ἀπόκαυκο, νὰ χτίσει στὸ χῶρο τοῦ ἐπισκοπικοῦ μεγάρου ἓνα περίεργο γιὰ τὶς ἀρχιτεκτονικὰς συνήθειες τοῦ τόπου κτήριο, λεγόμενο «σουφᾶν», καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου κάνει ἰδιαιτέρο λόγο:

Ἐν τούτοις ὡν οὐ τρίβω τὴν αὐθεντικὴν τοῦ ἐπισκοπείου καθέδραν, ἣν καὶ ταύτην αὐτὸς κοινωσάμενος ἀντὶ ἐπισκοπείου πορνείον καὶ ἀνθ' ἱεροῦ ἰδιωτικὸν αὐτὸ κατεστήσατο, καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις ὠκοδομήσατο καὶ σουφᾶν. Οἰκίας ὄνομα περσικῆς ὁ σουφᾶς· δηλοῖ δέ, ὡς εἰκάζειν ἔστιν ἀπὸ τοῦ σχήματος, ἐν ταυτῷ παρύψωσιν καὶ ὑπόβασιν· ἔστι γὰρ τὸ οἰκημάτιον πρόμηκες, καὶ τούτου «κλέος οἶον ἀκούομεν οὐδὲ τι ἴδμεν». Τούτου γοῦν τὴν ἔκτασιν καθ' ἐν τῶν ἄκρων παρατεμόμενος, καὶ τῷ τμήματι τούτῳ χῶμα ἐπιστοιβάσας καὶ τοῦ λοιποῦ προσανασπᾶσας ἐδάφους, λίθοις τε τὸ χῶμα διαλαβὼν ὡς μὴ πρὸς τὸ ὑποβεβηκὸς καταρῆ, κινκλίδας ἄνω τούτου τοῦ διαστήματος ἐστήσατο στοιχηδὸν καὶ σχῆμα ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὃς δὴ κοινῶς καλεῖται στασίδιον, διὰ τούτων ἐκαινουργήσατο, ὡς ἀριστᾶ μὲν αὐτὸς ἐν τῷ μετεώρῳ καὶ ἀπ' ἐκείνου ῥήγνυσιν τὸν διάλογον, καὶ ὡς ἀπ' οὐρανοῦ τεχνητοῦ βροντᾶ ὡς ὁ Σαλμωνεύς· τὸ δ' ὑποβεβηκὸς καὶ τὸ πρόσγειον εἰς δίαίταν εἰς ἀκρόασιν τοῖς τὴν τύχην ταπεινοτέροις ἀπένειμεν. Εἰ δέ που τινὸς εἰς πλῆθος αὐτῷ ἐντυγχάνοιεν, ἀλλ' αὐτὸς ἀριστίνδην τούτους ἀπολεγόμενος ἐαντῷ συνίστα, τῷ χυδαίῳ δὲ τὸν κάτω δίδωσι τόπον καὶ τοῖς ὁμοτύχοις συνίστησιν· ὕψος δὲ τῷ ἀνασπάσματι τούτῳ, ὅσον τὸν κάτω τῷ ἄνω διαλεγόμενον τὸ χεῖλος ἔχειν πρὸς τοῖς ἐκείνου ποσίν· καὶ ταύτην τὴν θέ-

107. Bees, Unedierte 123.67.43-47. Πρβ. καὶ 94.34.54. Μνῆες γιὰ λουτρὰ βλ. ἀκόμη β.π. 120.65.13-16· Pétrides, Jean Apokaukos 10 (78).VIII.14· Keraueus, *Noctes* 279.17.14.

108. Bees, Unedierte 123.67.47-51.

109. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.20-21.

σιν καὶ τοῦτο τὸ σχῆμα καλοῦσι Πέρσαι σουφᾶν.¹¹⁰

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν κατοικία εἶναι εὐκαιριακές. Ἐπαύ-
λεις,¹¹¹ οἰκίαι πολύξυλοι καὶ πολύπλινθοι (καὶ ταῖς πολυξύλοις καὶ ταῖς
πολυπλίνθοις οἰκίαις)¹¹² διώροφες καὶ τριώροφες (μήτε γοῦν ἀνώγειων
ἐστρωμένον καὶ μέγα τῷ ἀποστόλῳ μου δείξης μήτε διωρόφους οἰκίας
καὶ τριωρόφους),¹¹³ ἀλλὰ καὶ οἰκίσκοι (ὡς ἐγκλεῖσαι οἰκίσκῳ),¹¹⁴ σπί-
τια (ἀκούω δέ, ὅτι καὶ τῆς οἰκίας τῆς πενθερᾶς τοῦ παρόντος ἐπιλαμβά-
νεται καὶ ἡμεῖς περὶ ὀσπιτίων ἕως τοῦ νῦν οὐκ ἠκούσαμεν),¹¹⁵ «καλύ-
βαι» (καλυβῖται δὲ οἱ ἐμοὶ πολῖται, καὶ χόρτος τούτοις αἱ κέραμοι,
ἕλη ξηρὰ μὲν τῷ χρόνῳ, εὐπρηστος δὲ πυρὶ πλησιάζουσα),¹¹⁶ «χωρικαὶ
καλύβαι»¹¹⁷ καὶ σκηνές (καὶ τοῦ ἐπισκοπείου συνόλως ἐκβέβλημαι καὶ
τέως περὶ σκηνὰς στενός εἰμι καὶ ἀμφίβολος).¹¹⁸ Γίνεται ἐπίσης ἔμμε-
ση ἀναφορά σὲ «ἀφοδευτήριον» καὶ «οὐρεῖον» (Ἐνόσουν τε ἐκ ποδαλγίας
παγχάλεπα καὶ τὸν κράββατον εἶχον καὶ κλίνην καὶ ἀφοδευτήριον καὶ
οὐρεῖον).¹¹⁹

110. Κεραμεύς, *Συμβολή* 245.17-246.12. Γιὰ τὴ λ. βλ. Redhouse, *Yeni Tür-
ke-İngilizce Sözlük*, Κωνσταντινούπολη 1984, s. v. Sofa (ἄραβ. Suffa)· hall, ante-
room. Γιὰ τὴ δραστηριότητα αὐτῇ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα βλ. Πολάκη, Ἰωάννης
Ἀπόκαυκος 88-89. Πρβ. Kissas, *Umetnoṣti u Soluni* 39 καὶ σημ. 19.

111. Κεραμεύς, *Συμβολή* 240.6.16, 25.

112. Bees, *Unedierte* 122.67.4-6. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὁ.π.* Δ', 258-259. Γιὰ
τὰ βυζαντινὰ σπίτια βλ. τώρα Ch. Bouras, «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* (περ.
Δ') 11 (1982-1983) 1-26, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

113. Kerameus, *Noctes* 285.20.1-2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὁ.π.* Δ', 261-262.

114. Bees, *Unedierte* 102.44.13-14.

115. *ὁ.π.* 142.85.9-10. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὁ.π.* Δ', 251.

116. Bees, *Unedierte* 149.99.7-8.

117. Bees, *Unedierte* 86.27.30: *χειμῶνος δὲ χωρικῇ καλύβῃ ἐγγωνιάζω*.
Βλ. καὶ Magdalino, *The Literary Perception* 32. Ὁ Magdalino παρατηρεῖ ὅτι
κάτω ἀπὸ τοὺς ὅρους «χωρικὴ καλύβη» καὶ «καλύβη» «it is a unique source for
the layout of an estate farmhouse in medieval Greece». Πράγματι τὸ κείμενο
στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Magdalino (σ. 32 σημ. 17) ἀποτελεῖ μοναδικὴ πηγή, ἀλλὰ
ἀναφέρεται, νομίζω, στὸ περιβάλλον ἐνὸς μοναστηριακοῦ αὐλόγυρου (βλ. Πολάκη,
Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 88: «ἐξέβαλε (sc. ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας) καὶ τοῦ ἐπισκο-
πείου τὸν μητροπολίτην (sc. Ἰωάννην Ἀπόκαυκον), ἀναγκασθέντα νὰ προσφύγῃ
εἰς Βελλᾶν»).

118. Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ 287.5.18-19.

119. Pétridès, Jean *Apokaukos* 14 (82).X.9-10. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *ὁ.π.* Δ',
309-311. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παραπάνω τὴ σχετικὴ ἀνακοίνωση τοῦ Ἀ. Καρπόζηλου,
«Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων».

Ἄπο τὰ ἔπιπλα μνημονεύεται συχνὰ ἡ κλίνη,¹²⁰ τὸ κλινίδιον,¹²¹ ὁ κράββατος¹²² ἢ τὸ ξυλοκράββατον (ἀργεῖ δὲ ἡ κίνησις διὰ τὴν τῶν γονάτων νάρκωσιν καὶ μικρὸν ὅσον ἔρχομαι καὶ ἐγὼ βασταζόμενος ἐν ξυλοκραββάτῳ)¹²³ καὶ τὸ «ἐκ μαλλοῦ ὑπόστρωμα» (τὶ δέ σοι καὶ τὸ ἐκ μαλλοῦ ὑπόστρωμα βούλεται;).¹²⁴

Ὁ κατάλογος τῶν σκευῶν εἶναι ἐλλιπής· γίνεται λόγος γιὰ ζυγοφλάσκια (Τὰ ζυγοφλάσκια ἐδεξάμεθα)¹²⁵ καδίων,¹²⁶ τηγάνιον (ὁποῖον καὶ περὶ τοὺς ἰχθῦς ποιοῦσιν οἱ μάγειροι, ὁπόσους παχνοῦντες ἀλεύρω ὀπτοῦσι τηγάνῳ)¹²⁷ καμψάσκη (καὶ ἔθελγε τὴν ἡμετέραν ὄψιν ὁ καμψάκης ἐπιφαινόμενος ἔξωθεν)¹²⁸ οἶνοδόκη,¹²⁹ πίθο (ὁ πίθος οὗ ποτέ μοι ἐγένετο ἐπιχειλῆς οὐδ' ἡμίκενος),¹³⁰ ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀσκιὰ¹³¹ ποὺ χρησιμopoιοῦνται στὶς μεταφορὲς ὑγρῶν προϊόντων. Ἀπὸ τὰ μικροαντικείμενα καθημερινῆς χρήσης ἐμφανίζονται περισσότερο τὰ εἶδη γραφείου, ὁ κάλαμος,¹³² ἡ μελανοδόκη (περὶ τὴν μελανοδόκην τὸ μέλαν, ὁ δὲ κάλαμος ἐκεῖθεν βαπτόμενος ἐνετύπου τῷ χάρτῃ),¹³³ μετάλλινες σφραγίδες (ὥσπερ χρυσῇ σφραγίδες καὶ ἀργυρᾷ σιδερεᾶ τε καὶ χαλκῇ ἐκτυποῦσαι κηρὸν)¹³⁴ [...] ὁ Δημήτριος ἀπεκόμισέ μοι τὴν ἀργυρεάν

120. Kerameus, *Noctes* 284.20.5, 26. Πρβ. Bees, Unedierte 103.46.31· 127.69.15· 134.74.4· 138.78.2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 67 κ.έ.

121. Pétridès, Jean Apokaukos 23 (91).XXI.2· 32 (100).XXXIII.8. Πρβ. Bees, Unedierte 106.49.31-32.

122. Bees, Unedierte 122.67.28· 135.76.6. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 67.

123. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 22.7.21-22. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 279.17.12. Τὸ ξυλοκράββατο χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς φορεῖο γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀσθενῶν καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο.

124. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 241.113.26. Βλ. καὶ A. Karpozelos, «Realia in Byzantine Epistolography X-XII c.», *BZ* 77 (1984) 30, 37.

125. Bees, Unedierte 145.92.1. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 108. Karpozelos, *Realia* 30, 35.

126. Kerameus, *Noctes* 276.15.16. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 110.

127. Pétridès, Jean Apokaukos 9 (77).VII.17-18. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 101.

128. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 9 (77).VII.4. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 107.

129. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.3· 31 (99).XXXII.7.

130. Bees, Unedierte 92.34.5. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 107.

131. Βλ. παρακάτω, σημ. 202.

132. Κεραμεύς, *Συμβολή* 233.2.23.

133. Bees, Unedierte 146.94.3-4. Βλ. καὶ Κεραμεύς, *Συμβολή* 233.2.18. Πρβ. καὶ Karpozelos, *Realia* 30, 36 (μελανδόχον πνξίδα).

134. Kerameus, *Noctes* 283.19.14.

σφραγίδα· οὐκ ἐγλύφη δὲ καλῶς ἢ ἡμετέρα πανύμνητος· ὁρᾷς; κατανω-
τίζεται μου τὰ γράμματα καὶ τὸ πρόσωπον αὐτῆς ἀποστρέφει τοῦ μὴ
βλέπειν ἐπὶ τοὺς πιττακίων μου τίτλους¹³⁵ καὶ τὸ καλλωπιστικὸ χτένι
(εἰς ἐνθήκην τοῦ τῶν τριχῶν διαλυτηρίου, στλέγγιστρον αὐτὸ οἱ κομφό-
τεροι λέγουσι, κτένιον δὲ οἱ κατ' ἐμὲ ἀμαθεῖς).¹³⁶

Στὸν κατάλογο τῶν τροφῶν καὶ τῶν ποτῶν ὑπάρχει μεγα-
λύτερη ποικιλία: ἄρτοι «σεμιδαλίται καὶ σιτάνιοι»,¹³⁷ «κρέατα καὶ λα-
γωοὶ καὶ κατοικίδιοι ὄρνια»,¹³⁸ «κρέα ταρίχη»,¹³⁹ χῆνες καὶ «νῆτται»,¹⁴⁰
«ὀπώραι», «ἐρέβινθοι καὶ κύαμοι χλωροί»,¹⁴¹ ἰχθύες,¹⁴² ὄσπρια, λάχα-
να,¹⁴³ «τυρὸς καὶ φά»,¹⁴⁴ «ῥοτάριχα»¹⁴⁵ καὶ ἄφθοнос οἶνος.¹⁴⁶ Ἀφαλῆς
ὁδηγὸς γιὰ τὰ νηστήσιμα σιτηρέσια εἶναι τὰ «ἐπιτίμια»¹⁴⁷ ποὺ ὀρίζουν
τὸ δικαιολόγιο τοῦ τιμωρημένου.

Δὲν ἀπουσιάζουν οἱ ἀναφορὲς γιὰ τὰ ὑφαντά, γιὰ τὶς ἐργασίες
προετοιμασίας («Ὅμως ὀλίγα ἄττα τῶν παρακρουσμάτων τούτων ἀπο-
λεξάμενοι, θερμῷ ὕδατι ἐμβαλόντες καὶ πεποιημένῳ κατὰ κύκλον ὀργά-
νῳ καὶ κινουμένῳ κατὰ τροχὸν τὰ ἀπαλὰ σφαιρίδια ταῦτα εἰς νῆμα πά-
λιν ἀναλυσάμενοι καὶ χερσὶ ποικίλαις μετὰ τὴν ἀνάλυσιν δόντες, καὶ

135. Bees, Unedierte 124.67.87-90. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 46
σημ. 73· πρβ. καὶ 43 σημ. 59.

136. Bees, Unedierte 135.75.12-13. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὁ.π. Δ', 345, 367.

137. Pétridès, Jean Apokaukos 5 (73).IV.26. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης
Ἀπόκαυκος 106. Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 12 κ.ε. Karpozelos, *Realia* 26-27, 33.

138. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.1-2· πρβ. καὶ σ. 12 (80).IX.31-
32. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 47 κ.ε. Karpozelos, *Realia* 21, 25, 28, 33.

139. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 62 κ.ε.

140. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99).XXXII.9: χῆνα θύσας καὶ νῆτταν
ἐφαγον.

141. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 381.21-22: καὶ ἐρεβίνθους καὶ κυά-
μους χλωροὺς ὕδατι βεβρεγμένους.

142. ὁ.π. στ. 25.

143. Bees, Unedierte 76.14.32: λάχανα καὶ ὄσπρια ἐσθίειν μετὰ ἐλαίου. Βέη-
Σεφερλῆ, Προσθήκαι 240.113.20. Βλ. καὶ Karpozelos, *Realia* 26.

144. Bees, Unedierte 76.14.39: ἄνεν κρέατος καὶ τυροῦ καὶ φῶς. Βλ. καὶ
Karpozelos, *Realia* 21, 25, 26, 29.

145. Βλ. παρακάτω, σημ. 168, 169.

146. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99).XXXII.8. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος –
Χωνιάτης 381.24, 26. Bees, Unedierte 76.14.34, 40. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι
240.113.16 κ.ε. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 122 κ.ε. Karpozelos, *Realia* 21, 26, 27.

147. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 381.17-26· Pétridès, Jean Apokau-
kos 19 (87).XIV.13-16· Bees, Unedierte 76.14.30-40· 79.18.39-44.

τέλος χειρισάμενοι τοῖς ὑφάντοις ἐν τοῦτῳ σοι πεπόμφαμεν ὕφασμα, καθαρὸν μὲν, ὡς ἐγῶμαι, βεβαμμένον δὲ καὶ τὸ χρῶμα τῶν μετὰ μέλανος καὶ λευκοῦ· κάτωξυ λεγόντων τοῦτο κναφεῖς...) ¹⁴⁸ ἢ τὰ ἐργαλεῖα παρασκευῆς τους (παρ' ὅλην δὲ ὅμως τὴν τοῦ βίου ζωὴν ἔρια καὶ λίνον εὐρίσκειν αὐτὴν τάς τε χεῖρας ἐρείδειν εἰς ἄτρακτον) ¹⁴⁹ γιὰ τοὺς τρόπους πλοκῆς τῆς κρόκης καὶ τοῦ στήμονος (τοὺς δὲ πῆχεις εἰς ἄτρακτον... ἐπιπλέκοντος ἀλλήλοις ὡς κρόκην καὶ στήμονα καὶ τὸ τοῦ σωτηρίου σοι ἐντεῦθεν ἱμάτιον ἐξυφαίνοντος δίπλακος, μαρμαρέης λαμπρότερον, ἱστοργίας Ἰνδικῆς τιμιώτερον. τοιοῦτος ἐργοδότης ὁ γέρον· ἐγὼ, τοιοῦτος ὑφάντης τῆς σωτηρίου περιβολῆς), ¹⁵⁰ μὲ ὕλικά «ἐξ ἑρίου καὶ λίνου» ¹⁵¹ καὶ ἔντονα χρώματα (διπλώσας δύο σοι διπλάρια ἐξάμιτα πέπομφα, τὸ μὲν κόκκινον προσνείμας τῇ πανηγύρει, βασιλὶς γὰρ αὕτη τῶν ἑορτῶν καὶ σὺ βασιλεὺς ἡμέτερος, βασιλικὸν δὲ ἄμφιον καὶ τὸ κόκκινον· τὸ δέ γε κίρρον τῇ νόσῳ καὶ τῇ νηστείᾳ, ὠχροὶ γὰρ γινόμεθα καὶ ἐγκρατεῖς) ¹⁵² Ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ διπλάρια ἐξάμιτα ὑφάσματα ¹⁵³ ἢ ἀπλῶς γιὰ ὑφάσματα ¹⁵⁴ ἄλλου γιὰ πεποικιλμένα ροῦχα στὴν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν (καὶ συνάγειν ἀργυροκόπους καὶ τυραννεῖν τὸν χρυσὸν εἰς ἐνώτια καὶ στρεπτοὺς καὶ καταμάργαρα περιδέραια καὶ πόνον ἔχειν τὸν πανηγύριον εἰς τὸ καταμαργαροῦν καὶ καταχρυσοῦν τὸ τῶν ἀνίσων εὐθειῶν ἐμβαδόν, αἱ τοῖς γυναικείois προσραπτόμεναι ἱματίοις τοὺς πῆχεις ἑκατέρους τῶν γυναικῶν τῇ τεχνικῇ παραθέσει καὶ τῇ ἐξάλλῳ αὐγῇ, οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ περὶ τὰ ἄλλα διαπονεῖσθαι, ὅσα ἐν πλέγμασιν, ὅσα ἐν γυναικείων ἐφεστρίδων λαμπρότησι). ¹⁵⁵ Ἀναφέρονται ὅμως καὶ περιβόλαια ¹⁵⁶ «ἐκ δερμάτων ἄλωπέκων» (ἀπέστειλα τρία κεφάλαια ὑπέρπυρα ἐπὶ τῷ ἐξωνηθῆναι μοι δέρματα ἄλωπέκων· οἶδας γάρ, ὅτι

148. Κεραμεύς, Ἐποκάυκος – Χωνιάτης 378.1-7.

149. Pétridès, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.24-25. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὁ.π. Β' 2, 114-115. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 245 σημ. 60.

150. Kerameus, *Noctes* 277.15.23-28.

151. Βλ. σημ. 149.

152. Pétridès, Jean Apokaukos 23 (91).XXI.14-17.

153. Βλ. Karpozelos, *Realia* 29, 34. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 43 καὶ σημ. 57.

154. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.26. Bees, *Unedierte* 135.75.10. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 41 σημ. 36-40.

155. Kerameus, *Noctes* 281.18.16-22 (= Bees, *Unedierte* 137.77.53-59). Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 41 σημ. 42.

156. Βλ. Karpozelos, *Realia* 29, 36.

ποθὲν οὐκ ἔχομεν τοιαύτην περιβολήν, εἰ μὴ ἐξ ἑαυτῶν πορισόμεθα. ἔστωσαν δὲ καὶ μεγάλα καὶ καθαρά καὶ ἄξια τῆς ἀγορασίας)¹⁵⁷ ἢ σκύντινα,¹⁵⁸ ἀρνειακὴ γοῦνα (οὐκ ἦν ἀρνειακὴ γοῦνα καὶ λινοῦν ἔνδυμα, ὥστε μὴ τὸν ἑμὸν ῥιγᾶν Νικόλαον;),¹⁵⁹ εὐρύχωρη ἢ μὲ σοῦρες (σοῦ δὲ καταξιώσαντος αἰτῆσαι ἀφ' ἡμῶν δερμάτινον περιβόλαιον, ἢ πάντως καὶ τῇ ὥρᾳ δοῦναι καὶ σε αἰδεσθῆναι; ὅθεν καὶ ἀπεκδυσάμενος ὅπερ ἐφόρουν αὐτός, αὐτένδυντον πέπομφά σοι, πλατὺ μὲν, εὐρύχωρον δέ, ποδιῆρες δέ, ὅποια ταῦτα τοῖς ἐπισκόποις ἐπιπρεπῆ· καὶ οἶδα, ὅτι καὶ συστελεῖς αὐτὸ καὶ στενώσεις καὶ πρὸς τὸ σφηκῶδες μεταβαλεῖς),¹⁶⁰ ἀναξυρίδες μὲ ἱμάντες (Ἡδὴ δέ μοι καὶ ὁ ἱμᾶς ὁ περὶ τὰ αἰδοῖα τὴν ἀναξυρίδα ξυνδέων, τῆς εὐσαρκίας ὑποτακείσης, κατολισθαίνει περὶ μηρούς)¹⁶¹ καὶ σφικτούρια (ποιήσεται σοι καὶ μέλαν, ὅτε καιρὸς εἰς ἔνδυμα πρόπον τοῖς καθ' ἡμᾶς ἱερατικοῖς· ἱμάτιον τοῦτο καὶ 'σφικτούριον' ὀνομάζουσιν· οὐκ οἶδα πόθεν ἑκάτερα, εἴ γε ἱμάτιον μὲν τὸ κατὰ σάρκα λίνεον... τὸ δὲ πλατὺ καὶ εὐρύχωρον ποῖα ἐνυμολογία σφικτούριον, ἢ ὅτι σφίγγεται ζώνη, ὥς μὴ φαινοίμεθα ἐλκεσίπεπλοι καὶ παρὰ τοῦτο τάχα γυναιμιζοίμεθα; συνέχεται δὲ ζώνη καὶ τὰ μὴ ποδιῆρη τῶν ἐνδυμάτων, καὶ τὰ ἐντὸς καὶ στενότερα, καὶ ἀπορῶ ποτέρῳ τούτων τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἀρμόσω).¹⁶² Τέλος, ἐπίσημα ροῦχα, ἢ βασιλικὴ ἀμπεχόνη¹⁶³ καὶ ποικιλοειδῆ ἄμφια (καὶ ταῖς ἐορτασίμοις τὴν ἱερὰν ἐνδύου ἐρέαν καὶ κατὰ νότων καὶ περὶ μαζὸν καὶ λαγόνᾳ αἰώρει τὸ ἐπίστενόν σου πλέγμα καὶ τὸ ἐπίωμον...)).¹⁶⁴

Μὲ ἐφόδιο αὐτὸν τὸν ὑλικὸ πολιτισμὸ ὁ ἄνθρωπος τοῦ «Δεσποτάτου» ἀναπτύσσει τοὺς τ ρ ὀ π ο υ ς ζ ω ῆ ς του διαλεκτικὰ μὲ τὸ περιβάλλον. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀ λ ι ε ῖ α.¹⁶⁵ ὁ Ἀποκαυκος περιγράφει

157. E. Kurtz, «Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II.», *BZ* 16 (1907) 140.6.8-12. Bees, Unedierte 135.76.15. Πρβ. Karpozelos, *Realia* 29.

158. Βλ. Karpozelos, *Realia* 29, 36.

159. Bees, Unedierte 153.103.20-21.

160. Bees, Unedierte 133. *73α.12, 19-24.

161. Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά* 339.3.21-23.

162. Κεραμεύς, Ἀποκαυκος – Χωνιάτης 378.12-21. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π. ΣΤ'*, 293-294 καὶ σημ. 2.

163. Kerameus, *Noctes* 283.19.12.

164. Bees, Unedierte 101.43.38-40. Kerameus, *Noctes*, 271.12².15 κ.έ. Γιὰ τὰ ὑφαντουργικὰ ἐργαστήρια τῆς Ναυπάκτου καὶ τὰ ἐργαστήρια κεντητικῆς στὴ Νάυπακτο καὶ τὴν Ἄρτα βλ. Kissas, *Umetnošt u Solunu* 40-41.

165. Συχνὰ ἀναφέρονται τὰ προϋόντα τῆς ἀλιείας: *ἰχθύες*· βλ. Pétrides, Jean Apokaukos 9 (77).VII.18. Bees, Unedierte 110.53.40· 123.67.39· 138.78.19·

πολὺ παραστατικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ψαῤᾳ ἐπὶ τῷ ἔργῳ (ὅπως ὁ ἄλιενς πέτρας μὲν ὑπερκάθεται, ἄγκιστρον δὲ χαλᾷ εἰς βυθὸν λεπτῇ μηρίνθῳ παρηρτημένον καὶ τὸν ἐγχάαντα τούτῳ ἰχθὺν ἀμείβων χειρὰ χειρὸς ἀνέλκει καὶ ἐγκολπίζεται)¹⁶⁶ καὶ ἀκόμη τὸν τρόπο μαγειρικῆς τῶν ψαριῶν (ὁποῖον καὶ περὶ τοὺς ἰχθύς ποιοῦσιν οἱ μάγειροι, ὁπόσους παχνοῦντες ἀλεύρω ὀπιτοῦσι τηγάνῳ).¹⁶⁷

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ αὐγοτάραχου: ταῦτα δὲ ἰχθύων ῥά, τάριχα, ἡλίου μὲν ἀκτίνι ξηρά, πύοτητα δὲ ἀποβαλόντα τὴν φυσικὴν αὐτὴν ταύτην συνημμένην ὑγρότητα· τούτων δὲ ἀριθμὸς μεθ' ὃν τι πλεόν οὐχ ὑπάρχει λαβεῖν, τὰ πάντα δὲ δίδυμα, καὶ μεμονωμένον οὐδέν ἐστιν ἐν αὐτοῖς.¹⁶⁸ Ἀκριβῶς ὅπως ἐτοιμάζεται ὡς σήμερα τὸ αὐγοτάραχο στὸ Μεσολόγγι.¹⁶⁹

Οἱ ποιμένες καταγίνονται μὲ τὴν κ τ η ν ο τ ρ ο φ ί α, κυρίως τῶν προβάτων (τὰ πρόβατα ἀλιπῇ διὰ τὸν χειμῶνα καὶ μόνοις ὁστέοις ἐναρμολύμενα καὶ δέρμασι καλυπτόμενα¹⁷⁰ [...] πρόβατον ἐν ἐκ τοῦ κόμητος ἀναλαβόμενοι ἐθέμεθα εἰς φυλακὴν¹⁷¹). Ὁ ἡμιμόνιμος χαρακτηρὸς τῆς κτηνοτροφίας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο ἐνὸς σημειώματος («ἐπὶ φόνου» τοῦ Ἀποκαύκου:¹⁷² Ὁ ἀπὸ Μικρᾶς Βαγενετίας, χωρίον Βρεστίανες, Θεόδωρος ὁ Βοδινόπουλος προσελθὼν ἡμῖν ἀφηγήσατο, ὡς καταλαβόντος τοῦ ἐνεστῶτος χειμῶνος ἄλευρα, καθὼς ἐστιν ἔθος ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ, μετεκόμιζε πρὸς τὰ χθαμαλότερα μέρη καὶ τὰ συνοροῦντα τῷ θέματι Νικοπολιτῶν, ἐνθα παραχειμάσαι ἔμελλε μετὰ τῶν προσόντων βοσκημάτων αὐτοῦ.¹⁷³

143.87.9-10· ὀψάρι· βλ. Kerameus, *Noctes* 279.17.15· ἀχινοί· βλ. Bees, *Unedierte* 96.37.8. χταπόδια· ὁ.π. 131.71.55 κ.έ.· αὐγοτάραχα· βλ. παρακάτω, σημ. 169. Γενικὰ γιὰ τὴν ἀλιεία στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 331-343.

166. Kerameus, *Noctes* 270.12¹.12-14. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 18 (86).XIII.19-21.

167. ὁ.π. 9 (77).VII.17-18.

168. Bees, *Unedierte* 85.26.16-20.

169. Βλ. Γ. Δ. Γεωργίου, *Μεσολόγγι*, σ. 32. Θέμου Ποταμιάνου, *Ψαρέματα καὶ ψάρια*, Ἀθήνα 1954, σ. 216. Βλ. καὶ V. Katsaros, «A Contribution to the Exact Dating of the Death of the Byzantine Historian Nicetas Choniates», *JÖB* 32/3 (1982) 91 σημ. 54. Karpozelos, *Realia* 25, 37.

170. Pétridès, Jean Apokaukos 5 (73).IV.34-35.

171. Bees, *Unedierte* 78.18.11-12. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 241-242.144.4-10 κ.έ. Γενικὰ γιὰ τὸν ποιμενικὸ βίῳ τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 310-330.

172. Pétridès, Jean Apokaukos 7 (75).VI.30-8(76).VI.19.

173. ὁ.π., στ. 30-34.

Ἡ γεωργικὴ καλλιέργεια εἶναι περιοδεύουσα καὶ ἐδραία. Στους ἀγρούς,¹⁷⁴ τὰ ἀγρίδια¹⁷⁵ καὶ τοὺς κήπους¹⁷⁶ οἱ κάτοικοι τῶν ἀγροικῶν παροικιῶν,¹⁷⁷ ταλαεργοὶ γεωργοί,¹⁷⁸ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κηπουρική,¹⁷⁹ τὴν ἐλαιοκομία καὶ ἐλαιουργία (ἐλαίας ὀλίγας, ἐλαία δὲ καὶ ὁ καρπὸς καὶ τὸ δένδρον, ἐδωρήσατό μοι ὁ... βασιλεὺς ἕως μέτρου ζωῆς· νῦν δέ... δέδωκε ταύτας ἐργοδότῃ Κορινθίῳ στρατευομένῳ...¹⁸⁰), τὶς διάφορες «φυτεῖες»,¹⁸¹ ἀλλὰ κυρίως μὲ τὰ δημητριακά¹⁸² καὶ τὴν ἀμπελουργία,¹⁸³ ἀγωνιῶντας γιὰ τὴν τύχη τῆς συγκομιδῆς ἀπὸ τοὺς ρυθμοὺς τῆς καρποφορίας,¹⁸⁴ τὶς φυσικὲς καταστροφές,¹⁸⁵ τὶς τυχαῖες ἀπώλειες¹⁸⁶ ἢ, τέλος, ἀπὸ τῆ φορολογικῆ πολιτικῆς τῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς.¹⁸⁷

Τὸ ὕγρὸ κλίμα τῆς Δ. Στερεᾶς εὐνοοῦσε, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἀνάπτυ-

174. Κεραμεύς, *Συμβολή* 245.7.11: Ὑποσπᾶται ἀγρούς. Bees, Unedierte 134. 75.5-6: ἐπανελθὼν δ' ἐκ Βονδότης καὶ καταπεσὼν ἐν ἀγρῷ οὔτε τὴν Ναυπακτον εἶδον ἔτι. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου «ἀγρός» βλ. Μήνας Πατερᾶκη-Γαρέφη, «Παρατηρήσεις στὴν ἔννοια τοῦ βυζαντινοῦ ὅρου 'ἀγρός'», *Βυζαντινά* 10 (1980) 151-167.

175. Κεραμεύς, *Συμβολή* 242.6.9-13: Ἀγρίδιον πρὸ χρόνων ἦδη καὶ ἐβδομήκοντα νεμηθέν... νέμεται καὶ καρπίζεται. Γιὰ τὸν ὅρο «ἀγρίδιον» βλ. Πατερᾶκη-Γαρέφη, *Παρατηρήσεις* 152-153, 162, 167.

176. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.23: Κήπους ἐν τῷ κώδικι κατεγεγραμμένους. Γενικά γιὰ τὸν γεωργικὸ βίον τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 245-279.

177. Bees, Unedierte 81.20.13-14: καὶ Πριμικηροπούλοις αὐτοῖς καὶ τῷ κατ' οἶκον αὐτοῖς ὑπηρετικῷ καὶ τῇ ἀγροικικῇ παροικίᾳ.

178. Bees, Unedierte 71.11.58: τοὺς ταλαεργούς ἡμῶν γεωργούς.

179. Kerameus, *Noctes* 279.16.1: ἵνα μὴ τὰ πρῶτα αὐτοῦ εἰς τὸν μητροπολίτην καινοτομήσῃ.

180. Bees, Unedierte 132.72.13-16. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 277.15.18 κ.έ.

181. Kerameus, *Noctes* 290.28.35: ἡ φυτεία σου.

182. Bees, Unedierte 71.11.30 κ.έ.· 71.53 κ.έ.· 126.68.37 κ.έ.· 149.99.11 κ.έ.

183. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', Πετρούπολη 1897, σ. 124.24: περὶ ἀμπελώνων· σ. 125.1-3: ἐπὶ τῆς τῶν ἀμπελώνων... κατοχῆς καὶ νομῆς. Τοῦ ἴδιου, *Κερκυραϊκά* 337-338.2. Τοῦ ἴδιου, *Συνοδικὰ γράμματα* 29.14, 17 καὶ 19. Pétridès, Jean *Apokaukos* 6 (74).IV.3· 18 (86). XIV. 28 κ.έ. Kerameus, *Noctes* 277.15.1-2· 278.16.30-32· 290.28.18 κ.έ. Bees, Unedierte 64.6.71· 135.76.16. Γενικά γιὰ τὴν ἀμπελουργία τῶν βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, ὁ.π. Ε', 280-295.

184. Pétridès, Jean *Apokaukos* 11 (79).IX.33: τῶν πέρυσσι γεωργημάτων ἡ σπάνις (= *Noctes* 256.3.5).

185. Bees, Unedierte 71.11· 126.68· 149.99.

186. Bees, Unedierte 127.68.53: τὴν ἀπώλειαν τῶν καρπῶν λιμὸν προμαντεύομαι.

187. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.23. Τοῦ ἴδιου, *Noctes* 256.3.5 κ.έ. 277.15.18 κ.έ. Bees, Unedierte 81.20.14 κ.έ.· 132.72.13 κ.έ.

ξη τῶν δασῶν μὲ βελανιδιᾶς πὺ προμήθευαν τῇ βασικῇ τροφῇ γιὰ τὴ χοιροτροφία.¹⁸⁸ Οἱ ἀγρότες, ὅμως, καταγίνονται καὶ μὲ εὐγενέστερες ἀσχολίες, ὅπως ἡ μελισσοκομία¹⁸⁹ καὶ ἡ μεταξοσκωληκοτροφία (οὐχ ὑπελείφθη ἄκανυτον δένδρον, οἱ μεταξογεννήτορες σκώληκες αὐταῖς καλύβαις ἀπώλοντο).¹⁹⁰

Οἱ τ ρ ό π ο ι κ α λ λ ι έ ρ γ ε ι α ς ἀκολουθοῦν παραδοσιακοὺς τύπους: τὴν ἀγρανάπαυση¹⁹¹ καὶ τὰ νεώματα (οὔτε γὰρ νεώματα γέγοναν ἐν τῷ προσφόρῳ καιρῷ καὶ βοῦς ὑπὸ ζυγὸν οὐκ ἤχθη ἕως μεσοῦντος καὶ δεκεμβρίου, οὐκ ἀνετμήθη αὐλαξ, σπόρος οὐ κατεβλήθη).¹⁹² ἡ λίπανση εἶναι φυσικὴ [κόπρος] (καὶ τὴν βοτάνην ἄχρις εἰς ῥίζαν κόπρου μὲν ἐπλήρωσε τὸ πεδίον, χλόης δὲ οὐδὲν ὑπελείπετο).¹⁹³ Ὁ ζευγηλάτης (ζευγηλάται χώρον ἓνα τῷ κυρίῳ μου διαφέροντα ἐπεχειροῦν ἐργάζεσθαι)¹⁹⁴ χρησιμοποιεῖ ἄροτρο καὶ βωλοκόπο (καὶ σύνειμι χωρικοῖς καὶ παρὰ βόας ἔχω καὶ βῶλον καὶ ἄροτρον¹⁹⁵). Γίνεται ἐπίσης μνεῖα γιὰ ὀρχάτους καὶ ὕδραγωγούς,¹⁹⁶ ἐνῶ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ ὀρισμένα γεωργικὰ ἐργαλεῖα, ὅπως εἶναι τὰ συνδεδεμένα ραβδιὰ γιὰ τὸ κατέβασμα τῶν καρπῶν (ἕτεροι ῥάβδον ῥάβδῳ συνδήσαντες, ὡς ἑκατέρας διέχειν σπιθαμιαία τῇ σχοίνῳ, τὴν μὲν χειροκρατοῦσι, τὴν δὲ τῶν καταστρωμάτων καὶ τῶν καρπῶν καταφέρουσι, καὶ τὸν ἐναύσιον πόνον τῶν δυστυχῶν γεωργῶν πόνοι οὗτοι βαρύτεροι διεδέξαντο¹⁹⁷), οἱ μεγάλοι κάδοι (ἃ κάδοις ἀμιλλῶνται πρὸς μέγεθος¹⁹⁸) καὶ τὰ δοχεῖα (Ὡς δὲ χειρὶ

188. Βλ. παραπάνω, σ. 633.

189. Εἰκόνες ἀπὸ τῇ μελισσοκομικῇ σφαίρα βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 13 (81).X.30 κ.έ. Kerameus, *Noctes* 249.1.12 κ.έ. Bees, Unedierte 150.99.23 κ.έ. Γενικὰ γιὰ τὴ μελισσοκομία τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλὲ ὁ.π. Ε', 296-309.

190. Bees, Unedierte 149.99.9-10. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu*, 41 καὶ σημ. 39. Ἡ περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου φαίνεται ὅτι εἶχε τὰ ἀπαραίτητα δυνδύλλια γι' αὐτὴ τὴν καλλιέργεια, βλ. Bees, Unedierte 88.27.93.

191. Βλ. Κίσσα, *Σχόλια* 190.

192. Bees, Unedierte 63.6.33-35. Βλ. καὶ Κίσσα, *Σχόλια* 170.33-36.

193. Kerameus, *Noctes* 282.18.1-2. Πρβ. Κίσσα, *Σχόλια* 190.

194. Pétridès, Jean Apokaukos 20 (88).XV.3.

195. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.19-20. Βέη-Σεφερλῆ, *Προσθήκαι* 162.1.17-18: ἀφείς γὰρ βίον ζῆν τὸν ἀγρότην καὶ περὶ γῆν κυπιάζειν καὶ αὐλακα καὶ ἄροτρον τε καὶ ὄνιν μεταχειρίζεσθαι.

196. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.20-21: καὶ πονοῦμαι περὶ ὕδραγωγούς, καὶ ὀρχάτους ἀνακαθαίρω φυτῶν.

197. Bees, Unedierte 157.107.49-52.

198. Bees, Unedierte 123.67.40.

κρατηθεὶς βάρος εἶχεν οὐδέν, τὴν ἐλαφρότητα τοῦ ἐλαίου αἰτίαν εἶναι τῆς τοῦ ἄγγους κουφότητος ὑπελάβομεν. Ἀφελόμενοι τὸ τούτου ἐπίπωμα καὶ τῷ τούτου στόματι στηρίζαντες ὀφθαλμόν, ὡς ἴδωμεν, εἰ πληγες τὸ ἄγγος, καὶ τὸ δεύτερον, εἰ ἡμίκενον, οὐδὲν πλέον ἐβλέπομεν ἐν αὐτῷ, εἰ μὴ ἀκτῖνα ἐλαίου περὶ τὸν πυθμένα μικράν· εἰς πλέον δὲ περιεργασάμενοι τὴν θεωρίαν τοῦ ἔνδον ὕγροῦ, ὡς ἀνεκκλίσθη τὸ ἄγγος ἔνθα καὶ ἔνθα, μόλις ἤρκεσε τὸ σταλὲν τὴν ἐντὸς τοῦ καμψάκου ἐπιφάνειαν κοίλῃν ἀλείψαι· ἐμείναμεν δὲ ὡς πρὸ τοῦ καὶ ἀλιπεῖς καὶ ἀνέλαιοι¹⁹⁹), τὸ γεωργικὸν πτύον,²⁰⁰ τὸ μοχλίον,²⁰¹ ὁ θύλακας τράγου γιὰ τὶς μεταφορές.²⁰² Μιὰ περισσότερον καθαρὴ εἰκόνα τῶν τρόπων ζωῆς στὸ χῶρο μᾶς δίνει ἔμμεσα ὁ Ἀπόκαυκος, σ' ἕναν μακρὺ κατάλογο ζώων καὶ προϊόντων στὸ περιβάλλον πιθανότατα μιᾶς μονῆς,²⁰³ στὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἔζησε πρόσκαιρα:

Ἀδιαίρετον δὲ ὄν τὸ τοῦ τετραγώνου τούτου χωρίον, ὡς δὲ γεωμετραι λέγουσιν ἐμβαδόν, καὶ μὴ διαιρεθὲν ὡς ἐχρῆν εἰς ἀλλήν αὐτὴν καὶ εἰς μέσανλον, ὡς ἐν τούτῳ μὲν τὴν ἐκ ζώων ἡμετέραν ὑπαρξιν ἐνοικίξεσθαι, ἡμᾶς δὲ τῷ ὑπολοίπῳ μέτρῳ τῆς ἀλλῆς ἐνσκηνοῦν, ἐσμέν ὁμοῦ χρήματα πάντα, ἄνθρωπος ἵππος νῆττα καὶ χῆν καὶ σύες, περιστεραι πρόβατα βοῦς τε καὶ κύων, σίτος κριθὴ καὶ κέγχρος, ὄσπριον λῖνον ἄχυρον ἢ καὶ χόρτος, ὡς δε καὶ ξύλον· καὶ ἔνθεν μὲν βληχᾶται τὸ πρόβατον, ἐκεῖθεν δὲ μυκᾶται ὁ βοῦς, ἵππος τε χρεμετίζει καὶ παππάζει ὁ χῆν, καὶ περιγυλλίζουσι τὰ δελφάκια, καὶ φωνεῖ τορὸν ὁ μεγιστόφωνος ὄρνις, καὶ διαλέγεται ἄνθρωπος, καὶ περιλαλούντων ἡμᾶς τὴν μὲν ὁμίλιαν ἐπικοπτόμεθα, ὄνομα δὲ ἡμῖν περιάπτεται, ὁποῖον καὶ τοῖς αὐτάρκως τούτων ἔχουσι χωρικοῖς τὸ ἀλογώτερον ἐπεφήμιζαν. Οἰκοδεσπότης τοῦτο τὸ ὄνομα, ὅτι πολλὰ ἡμῖν ἑτερογενῆ καὶ ἐπηετανὰ τὰ ἐγκείμενα.²⁰⁴

Στὸν τομέα τῶν κοινωνικῶν δομῶν οἱ θεσμοί, ποὺ ἰσχύουν, παρουσιάζονται γνωστοὶ ἀπὸ τῆ σχέσῃ τους μὲ τὴν ἐν γένει κοινωνικὴ ὀργάνωση τοῦ Βυζαντίου. Ἀφθονοῦν ὥστόσο τὰ παραδείγματα. Ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης γίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόκαυκο.²⁰⁵ Οἱ ἀνάφορές του

199. Pétridès, Jean Apokaukos 9 (77).VII.4-12.

200. Bees, Unedierte 71.11.51: ἐν τῇ χειρὶ γεωργικοῦ πτύον.

201. Bees, Unedierte 141.83.5.

202. Pétridès, Jean Apokaukos 22 (10).XIX.18: καὶ θύλακα τράγου πλήρη μέλιτος καὶ θερμοῦ.

203. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 117.

204. Κεραμεύς, Συμβολὴ 247.7.17 - 248.2.

205. Ὁ Σπ. Τρωιάνος (Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Εἰσαγωγικὸ βοήθημα,

λαβόμην...». ²¹⁰

(β) Ἐμπραγμάτου δικαίου (Βοσκές: πλησίον δέ, φησί, τῆς τῶν προβάτων τοῦ Στάνη νομῆς εἰργάζεται Βασίλειός τις ὄνομα), ²¹¹ περιουσία καὶ ἐκποίηση ἀκινήτου καὶ αὐτοκινήτου, ²¹² ὁσπιτότοποι (+ Πέπρακα πρὸς σὲ τὸν κύριε Συμεὼν τὸν Βρανᾶν, τὸ ὁσπιτότοπον περ μοι ἐχάρισε τὸ ἡμῖν τούτου), καὶ τὸ ἕτερον ἡμῖν ἐπώλησεν ὁ ἐξάδελφός μου Λάζαρος...». ²¹³

(γ) Κληρονομικοῦ δικαίου. ²¹⁴

(δ) Ποινικοῦ δικαίου (ἐγκλήματα: ²¹⁵ παρθενοφορία (Ἀνδριλιόνης τις, Ῥωμαίων ἄποικος, ὄνομα Κωνσταντῖνος, Βλάχους τοῦτο τὸ γένος ὁ καιρὸς ὠνόμασεν ἄνθρωπος, κατὰ χρόνον τὸν πέρυσιν, Βλασίαν, τὴν αὐτοῦ θυγατέραν, παρθένον οὖσαν καὶ νέαν, ἀπερχομένην ὑδρεύσασθαι ἀπὸ τῆς ἔγγιστά πον πηγῆς, κατασχὼν καὶ περὶ τινα ῥαγάδα γῆς ἀγαγὼν, ἔνθα βοήθειαν ἔσεσθαι ποθεν τῇ Βλασίᾳ ὁ Κωνσταντῖνος οὐκ ᾔετο, ἀλλ' οὐδὲ φωνούσης ἀκουσθῆναι ὑπὸ τινος, τὴν παρθενικὴν ἐκέισε πυλῖδα τῆς Βλασίας ἀνέωξε ²¹⁶) ἢ παιδοφορία (καὶ τῶν παρανομημάτων τούτων τὰ τέ-

210. Κεραμεύς, Συμβολὴ 233.2.28 κ.έ. Βλ. καὶ Κατσαρό, Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴ μὴ τῆς «Κρεμαστοῦ» 378 σημ. 42. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 269.

211. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι 242.114.6 κ.έ. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 170. Βλ. ἀκόμη σχετικὰ Πετρόπουλο, ὁ.π., Α', 734-735.

212. Κεραμεύς, Συμβολὴ 230.1.12: ἀκίνητα· 231.1.19: ἐκποιήσεις. Bees, Unedierte 60.4.34: ἀκινήτους οὖσας καὶ αὐτοκινήτους (περιουσίας)· 150.99.21: τὴν περιουσίαν τῶν πολιτῶν ἐληίσαντο. Γιὰ τὴν ἐπένδυση σὲ ἀκίνητα κατὰ τὸν 10ο-11ο αἰ. βλ. Ν. Οἰκονομίδη, «Ἡ ἐπένδυση σὲ ἀκίνητα γύρω στὸ ἔτος 1000», Τὰ Ἱστορικά 7 (1987) 15-26.

213. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Δυρραχινά», BZ 14 (1905) 569.1.1 κ.έ.

214. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', 124-125.40. Πρβ. τοῦ Ἰδίου, «Κανονικαὶ Πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη περὶ κληρονομικῆς ὑποθέσεως Θεοδώρου Διαβατηνοῦ», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας, Δ', 19 (1909) 61-67. Bees, Unedierte 59.4.12 κ.έ.: καὶ τελευτῶν οὐ κατέλιπε ταύτας κληρονόμους ἰσομοίρους τῶν προσόντων αὐτῶν· 65-66.8. Γιὰ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο γενικὰ βλ. Zachariä von Lingenthal, Geschichte 133 κ.έ. M. Kaser, Das römische Privatrecht II: Die nachklassischen Entwicklungen (Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.2), Μόναχο 1975, σ. 463 κ.έ.

215. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἀποκαύκου καλύπτουν ἐγκλήματα, τόσο τοῦ βυζαντινοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, ὅσο καὶ ἀδικήματα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς παράλληλης τυποποίησης τῶν πράξεων βλ. Γ. Πουλῆ, «Ἐκκλησιαστικὴ Δικαιοσύνη» καὶ Δικαστικός Ἐλεγχος», Δίκαιο καὶ Πολιτικὴ 15 (1988) 205-232 καὶ κυρίως 208-209, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

216. Bees, Unedierte 61.5.21-27. Γενικὰ γιὰ τὴν παρθενοφορία βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, Παρθενοφορία καὶ εἴρεσις θησαυροῦ (Βυζάντιον, Τουρκοκρατία - με-

λη πρόδηλος πάντως παιδοφθορία²¹⁷), φόνος).²¹⁸

(ε) Ποινικού δικονομικού δικαίου (θεοκρισία-ὄρκοδοσία).²¹⁹

Τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου, πού παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, καὶ μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια,²²⁰ δὲν ἀποτελοῦν μόνο πηγὲς γιὰ τὴ νομολογία τῆς

ταεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου), Ἀθήνα 1963, σ. 15-92, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

217. Bees, Unedierte 68.10.19-20. Πρόκειται γιὰ περίπτωσι «φθορᾶς ἀνή-
βου» βλ. Τουρτόγλου, ὅ.π. 40-49, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη Σπ.
Ν. Τρωιάνου, Ὁ «Ποινάκιος τοῦ Ἐκλογαδίου». Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξε-
λίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ *Corpus Iuris Civilis* μέχρι τῶν Βασιλικῶν
(Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6), Φραγκφούρτη 1980, σ.
87-91, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

218. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 335-336.1. Τοῦ Ἰδίου, Ἀπόκαυκος - Χωνιάτης,
379-382. Pétrides, Jean Apokaukos 7-8 (75-76).VI· 18-19 (86-87).XIV· 19-20
(87-88).XV. Bees, Unedierte 60-62.5· 75-76.14· 78-79.18. Βέη-Σεφερλῆ, Προ-
σθῆκαι 241-242.114. Γιὰ τὸ ἐγκλημα τοῦ φόνου (ἐκούσιου-ἀκούσιου) στὸ βυζαντινὸ
δίκαιο βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθή-
να 1960, σ. 23-53. Τρωιάνος, Ὁ «Ποινάκιος τοῦ Ἐκλογαδίου» 6-10. Γ. Α. Πουλῆς,
Ὁ δόλος καὶ ἡ πλάνη γιὰ τὸν ἀδικοὺ χαρακτήρα τῆς πράξεως στὸ ἐκκλησιαστικὸ
ποινικὸ δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 65-77. Ruth Macrides, Justice under Manuel
I. Komnenos: Four Novels on Court Businesses and Murder, *Fontes Minores VI*
(Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 11), Φραγκφούρτη 1984,
σ. 156-167, 190-204. Τῆς ἰδίας, «Killing, Asylum, and the Law in Byzantium»,
Speculum 63 (1988) 509-538. Γ. Α. Πουλῆς, Ἡ ἀσκήσις βίας στὴν ἀμύνα καὶ
στον πόλεμον κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 27-28. Τὸν κα-
θηγ. Γ. Πουλῆ ἐυχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τῆ θέσις αὐτῇ γιὰ τὴν πρόθυμην βιβλιο-
γραφικὴν του συνδρομή. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμὰ τὸν καθηγ. Ρ. Magdalino πού μοῦ
ὑπέδειξε τὴ μελέτη τῆς Ruth Macrides.

219. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Β',
361-362.1. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 125-126. Ἐνδιαφέρουσα ἀκόμη
εἶναι ἡ περίπτωσις «θεοκρισίας» (βλ. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 27-28.10: Fögen,
Ein heisses Eisen 85-96), ὅπου ἡ γυναίκα δέχεται νὰ πιᾷσι ἀναμμένο σίδερο, μὲ
τὴν πίστη ὅτι ὁ Θεὸς θὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς, γιὰ νὰ ἀποδείξει στὸν ἄνδρα τῆς
ὅτι δὲν ἐμοίχευσε. Ὁ Ἀπόκαυκος χαρακτηρίζει τὸ ἔθιμον ὡς νόμον βαρβαρικόν καὶ
ταῖς ἐκκλησίαις παντάπασιν ἀγνοούμενον. Βλ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 121.
Βλ. καὶ Angelomatis-Tsougarakis, Women 475 καὶ σημ. 26. Γιὰ τὸν ὄρκο καὶ
τὴ θεοκρισία βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνο, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου
τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἀθήνα 1964, σ. 109-112. Τοῦ Ἰδίου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδι-
κασία μετὰξὺ 565 καὶ 1204, (Ἐπ. Κέντρου Ἑρευνῆς Ἰστ. τοῦ Ἑλλ. Δικαίου τῆς
Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 13, 1966), Ἀθήνα 1969, σ. 105-110 καὶ 110-111. Βλ. καὶ Κου-
κουλέ, ὅ.π. Γ', 346-375.

220. Ἡ Μ. Th. Fögen (μὲ τίς μελέτες τῆς Rechtsprechung mit Aristophanes,

περιόδου· μαρτυροῦν ταυτόχρονα τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας αὐτοῦ τοῦ χώρου σ' αὐτὴ τῇ συγκεκριμένη ἐποχῇ.

Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀναδεικνύεται ἡ σύσταση καὶ ἡ λειτουργία θεσμῶν, ὅπως ἡ οἰκογένεια,²²¹ καὶ ἐπισημαίνεται ὁ ρόλος τῆς γυναίκας,²²² ποὺ εἶναι ἄξια προνοίας (ὡς χρὴ τὸ θῆλυ ἀξιοῦσθαι προνοίας),²²³ ἢ τελεσιουργὸς ἔργων ἀνδρικῶν (ὁποίας γυναῖκας ἔργων ἀνδρικῶν τελεσιουργοὺς καὶ χειροεργάτιδας πάσας ἢ καθ' ἡμῶς χώρα τρε-

Ein heisses Eisen — βλ. σημ. 209 —, «Ein ganz gewöhnlicher Mord» *Rechtshistorisches Journal* 3 (1984) 71-81 καὶ *Horror iuris. Byzantinische Rechtsgelehrte disziplinieren ihren Metropoliten*, «Cupido legum», Φραγκφούρτη 1985, σ. 47-71) ἀνοίξε τὸ δρόμο γιὰ τὴ μελέτῃ τοῦ νομολογιακοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου. Στὸ Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, ποὺ ἔγινε στὸ Ἀγρίνιο ἀπὸ 21-23 Ὀκτ. 1988, παρουσιάστηκαν δύο ἀκόμη ἐργασίες πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση: τοῦ Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οἱ λόγοι διαζυγίου στὸ νομολογιακὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου» καὶ τῆς Ἐλευθερίας Παπαγιάννη, «Μία ἀπόφαση τοῦ Ἀποκαύκου καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος στὸν 13ο αἰῶνα» (ὑπὸ ἐκτύπωση), ἐνῶ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ (*Τὸ κώλυμα γάμου λόγφ συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο* (Θρακικὲς Νομικὲς Μελέτες, 8), Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985), ἀφιερώνει εἰδικὸ τμῆμα (σ. 371-373 καὶ σημ. 42-46) γιὰ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Ἀποκαύκου ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα του. Βλ. ἐπίσης Macrides, Killing, Asylum, and the Law in Byzantium 522 κ.έ. Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔργαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1), Ἀθήνα 1986, passim (βλ. παραπομπές, β.π., σ. 343). Andreas Schminck, *Studien zur mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13), Φραγκφούρτη 1986, σ. 70. Πουλῆς, *Ἡ ἀσκήση βίας στὴν ἀμύνα καὶ στὸν πόλεμο* 85 σημ. 270.

221. Βλ. Angeliki E. Laiou, *Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, ἐπιμ. D. Simon) *Fontes Minores VI*, Φραγκφούρτη 1984, σ. 275-323, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Δὲν μπόρεσα, δυστυχῶς, νὰ δῶ ἀκόμη τὴν ἐργασία τῆς Ἀντιγόνης Κιουσοπούλου, *Ὁ θεσμὸς τῆς οἰκογένειας στὴν Ἡπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα* (δακτυλογραφημένη διατριβὴ) Πέθυμο 1987 (βλ. *Βυζαντινολογικὰ Δημοσιεύματα σὲ Ἑλληνικὴ γλῶσσα 1986-1988* (ἐπιμ. Στ. Λαμπάκη — Α. Σαββίδη), Ἀθήνα 1988, σ. 34), ἢ ὁποία ἀναφέρεται ἅμεσα στὸ θέμα.

222. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία βλ. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (XVI. Inter. Byz. Kongress, Akten 1/1), Βιέννη 1981, σ. 233-260 καὶ εἰδικότερα σ. 245 σημ. 60 καὶ 246 σημ. 70, 247 σημ. 73, 248 σημ. 78, 258 σημ. 127. Βλ. ἐπίσης, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἡπειρο, Angelomatis-Tsougarakis, *Women* 473-480.

223. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 19.3, 2.

φει),²²⁴ γυναίκα δεινοπαθοῦσα στὰ χέρια τῶν πεθερικών (ἡ πενθερά δὲ μάλιστα ὡς ἡκουσται κατὰ τῆς νύμφης αὐτῆς, ὅτι ὁ ταύτης υἱὸς ἔρωτα ἔκτοπον τῇ Παγκαλῷ ἐρασθεὶς εἰς γυναῖκα ταύτην ἡγάγετο, τῶν αὐτοῦ γεννητόρων οὐ τελείως ἐπὶ ταύτῃ ἀρεσκομένων. ἔτυχε δέ, φησὶν, τὸν τούτου υἱὸν αὐτίκα τῆς οἰκίας ἀπόδημον, ὃς καὶ ἐπανελθὼν καὶ τὴν Παγκαλῷ εὐρὼν σκυθρωπάζουσαν, διὰ τὴν τῆς πενθερᾶς ἐπὶ ταύτῃ βαρύντητα, ἡμιάθη τε ὡς εἰκός, «καὶ εἰ διὰ ταύτην», ἔφη, «ἐγὼ κοπιῶ, ἡ δὲ πολυτρόπως κακοῦται ὑπὸ τῶν ἐμῶν γεννητόρων καὶ λογίζεται ὡς περίψημα, συμφέρει καὶ αὐτὸν ἐμὲ τὰ χεῖριστα πεπονθέναι, ἡ τὴν ἐμὴν γυναῖκα ὁρᾷν δυσκόλως οὔτω καὶ βαρέως πάντοτε ἔχουσιν»),²²⁵ ἀλλὰ καὶ γυναίκα δυναμικὴ ποὺ ἐξουσιάζει τὸν ἄνδρα (ὁ γὰρ κατὰ Θήβας πρότερος Ἐπιφάνιος γυναικοκρατεῖται, ὡς πείθομαι, καὶ οὐκ ἀπαντᾷ πρὸς ἡμᾶς).²²⁶ τὸν ἄνδρα ποὺ ἐμφανίζεται ὁ πιδ ἀδύναμος στὰ γηρατειὰ καὶ ἐπιζητεῖ τὴ φροντίδα τῆς (ὁ τοῦ Ἀγγελοκάστρου καστροφύλαξ ὁ Ταρωνίτης, ὁ ξένος, ὁ παραλελυμένος... ἀλλὰ καὶ τὰς ὀρισμῶ τῆς σῆς βασιλείας διαστάσας ἀπὸ τούτου γυναῖκας, ἣν τε ἔγνω ἐν βίῳ καὶ ἣν ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς, πάλιν σῇ κελεύσει μετ' αὐτοῦ συνελθεῖν, ὥστε ὑπηρετεῖν αὐτῷ καὶ νοσοκομεῖν, ὄντι μικροῦ παραλύτῳ καὶ δεομένῳ ὑπηρετήσεως).²²⁷

Μέσα στοὺς πολυποίκιλους μηχανισμοὺς τοῦ κοινωνικοῦ πλέγματος τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ζωῆς²²⁸ τονίζονται μὲ ἰδιαίτερη ἐμφαση. Ἰδιαίτερα ὁ γάμος,²²⁹ τὰ γαμικὰ συναλλάγματα²³⁰ τοῦ ἀρμονικοῦ βίου, μὲ τὰ λαμπρὰ τελετουργικὰ δρώμενα (τελούμενα νυμφοστολήματα τῶν ἡλιοειδῶν θυγατέρων σου²³¹), ἀλλὰ καὶ οἱ παρανομίες καὶ τὰ παράξενα τῶν ἀταίριαστων γάμων²³² μὲ τίς ἀκούσιες συναινέσεις (ἀλλ' ἅμα τε ἡ

224. Kerameus, *Noctes* 261.6.23-24. Βλ. καὶ Angelomatis-Tsougarakis, *Women* 476 καὶ σημ. 31.

225. Bees, *Unedierte* 75.14.5-14. Βλ. καὶ Macrides, *Killing* 523.

226. Bees, *Unedierte* 115.58.22-24.

227. Bees, *Unedierte* 128.69.37-50.

228. Βλ. σχετικὰ Λουκάτο, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία* 205 κ.έ.

229. Γενικά γιὰ τὸν λαϊκὸ γάμο τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *ὁ.π. δ'*, 70-119.

230. Bees, *Unedierte* 59.4.2: *συναλλάγμασι γαμικοῖς*.

231. Kerameus, *Noctes* 267.11.28-29. Bees, *Unedierte* 111.54.32: *νυμφοστολουμένης... τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταιοῦ Κομηνηοῦ* 159.110.22-24: *τί δὲ ἀνῆρας δᾶδας πάντως ἐπιγαμίους, τὸν ὑμέναιον ἦσας, ἐσκήρτησας, ἐπεκρότησας, τᾶλλα ἐτέλεσας πάντα, ὅσα τῶν ἐπιγαμιῶν μέρος τὸ κράτιστον;* Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 233.

232. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Εἰρήνης Ἀγοχαθίτου (τὸ σῶμα κατάσκακος, πολιάς ἀνθοῦσα ἥδη περὶ

βιαία ἱερολογία ἐξετελέσθη καὶ σκότος νυκτερινὸν τῇ γῇ κατεσκέδαστο, ἥρῳα ὁ Ἰωάννης συγκαθευδῆσαι τῇ γαμετῇ καὶ κατὰ χρόνον μάμμη ἠλπίζετο, καὶ ἅμα τοὺς τῶν ἀπάντων λαθῶν ὀφθαλμούς, περὶ τύμπανα καὶ χοροὺς ἐχόντων αὐτίκα καὶ τὰς ἐπιγαμίους ᾠδὰς, τοῦ τε νυμφῶνος ἀπέδρα καὶ ἐξ ἐκείνου ἕως καὶ δεῦρο ἄλλοτε ἄλλω ὑπηρετῶν καὶ διακονούμενος, τὴν ἔξωρον νύμφην ἄνυμφον καταλέλοιπε (!)²³³, τὶς ἀνεπίτρεπτες συνήθειες — κυρίως στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου (ἐνίοτε γὰρ ὀκταετῇ γυναῖκα ἀνδράσι προβεβηκόσιν ἐκδίδωσι καὶ τοῖς εἰς δέκατον πόδα ἀνεστηκόσι, τοῦτο δὴ τὸ περὶ τῶν μακρῶν ἐκφωνούμενον, τὰ εἰς γόνυ τούτων ἀνατρέχοντα μόνον συνάψαι οὐκ ὤκνησεν. εἴτα παρ' ἡμῶν πολλὰκις αἰτιαθεὶς [sc. ὁ χαρτοφύλαξ], τοὺς τῶν κορῶν πατέρας ἀπελογήσατο αἰτίους εἶναι τοῦ ἐπὶ ταύταις παρανομήματος, μαρτυροῦντας τὰ ἴδια τέκνα καὶ τοῦ νομίμου εἶναι ὑπέρχονα. καὶ ὅτι τοῦτο Ναυπάκτιον τὸ ἀρρώστημα καὶ οὐδεὶς ἐπὶ θυγατρὶ τὸν νόμιμον καιρὸν ἐκαρτέρησεν, μαρτυροῦμεν ἡμεῖς, καὶ ὡς αἰσχύνῃ τάχα δοκεῖ τοῖς Ναυπακτίοις τοκεῦσιν, εἰ μὴ παρ' ἡλικίαν αἱ θυγατέρες αὐτῶν τὴν παρθενικὴν ὑπαρκοῦσιν πυλίδα²³⁴) — νὰ παντρολογοῦνται κορίτσια ἔξι καὶ ὀκτὼ χρόνων (!) μὲ ἡλικιωμένους ἄνδρες (εἴ περ εὐρήσεις ἐξαετῇ τὴν γυναῖκα οὖσαν, ὅτε τῷ Σιφιλίνῳ συνήφθη, ἂν ἡ μήτηρ αὐτῆς τὰ περὶ τούτου ἐν τῇ Βελᾷ ἐπωμόσατο²³⁵ [...] συναφθεῖσα πρὸ χρόνων ἤδη διττῶν καὶ τὴν παρθενίαν φθαρεῖσα ἢ βραχεῖα τῷ ὑπερήλικι καὶ ἢ ἀφῆλιξ τῷ μικροῦ διπλασιάσαντι καὶ τὸν νόμιμον. μία παρανομος αὕτη ἐπιτροπή· δευτέρα ὁμοία αὐτῇ ὁ εἰς συνοικέσιον ἀρῶβωνισμὸς τοῦ κομνηνικοῦ μαγεῖρου

τὸν κρόταφον, τὴν ιδέαν μελάρχους, Bees, Unedierte 72.13.1 κ.έ.), πὺ ἀναζητοῦσε ὡς σύζυγο τὸν Λέοντα Μακρὸ παιδίον ἄωρον καὶ ὑπεξούσιον, βλ. Ν. Α. Βέη, «Λέων-Μανουὴλ Μακρὸς, ἐπίσκοπος Βελλᾶς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ* 2 (1925) 128, 127-131. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 17 (85). XII. 33-34: ἡ Ἄννα δὲ μάμμη τούτου ἔοικεν εἶναι, οὐχ ὅτι τὸν γέροντα βίον πατεῖ, ἀλλ' ὅτι εὐσωματοῦσα εἰς ὄγκον ἡλικίας ἐπαίρεται. Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 233, 234, 235, 236, 237.

233. Bees, Unedierte 80.19.40-46. Γαμβρὸς πὺ δὲν ἄντεξε τὰ δεσμὰ τοῦ γάμου μὲ ἀταίριαστη σύντροφον ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλῃ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀποκαύκου, ὁ.π. 148-149.97.6-9: ἡνιοχούμενος δὲ παρὰ τῶν αὐτοῦ προσγενῶν καὶ τῶν παιδικῶν ὁρμῶν ἀνασειραζόμενος, ἀπέπτυσσε μὲν τοὺς τῆς παιδεύσεως χαλινούς, ὅλῳ δὲ ποδὶ πρὸς τὰ σὰ ἀπέδραμεν Ἰωάννῃνα ζητοῦσι δὲ καὶ οἱ πενθεροὶ καὶ ἡ γαμετὴ· ἡ μὲν τὸν ἄνδρα, οἱ δὲ τὸν γαμβρόν.

234. ὁ.π. 67.9.13-22. Βλ. Angelomatis-Tsougarakis, Women 474. Γιὰ τὴν νόμιμη ἡλικία γάμου τῶν κοριτσιῶν στὸ 13ο ἔτος βλ. Laiou, Contribution 279.

235. Bees, Unedierte 89.28.25-27.

Λημητρίου μετὰ τῆς ἀδελφόπαιδος τοῦ ὑπὸ χεῖρα ἡμῶν ἐκ Βαρεσόβης Νικολάου ἀναγνώστου. ἄς τινες καὶ τούτους ἰδὼν τις, ἔκγονας τῶν συναφθέντων ἢ καὶ κατωτέρω εἴποι πάντως αὐτὰς καὶ οὐκ ἂν ποτε παραδέξοιτο τοῖς τοσοῦτοις εἶναι εἰκὸς εἰς συνοίκησιν τὰς τοιαύτας ἐλθεῖν, εἰ μὴ ὅτι ἐπὶ τῷ παραλόγῳ γελάσεται μὲν, καταμωκῆσεται δὲ καὶ τοῦ τὰ συνοικέσια ταντὶ ἐκχωρήσαντος²³⁶ [...] οὐδὲ γὰρ ἀνάσχοιτο ἂν τοσοῦτος ἄνθρωπος κοριδίῳ συγκοιταζόμενος καὶ μὴ συνέρχεσθαι τούτῳ ἢ ἐκ τῆς συμπλοκῆς μὴ καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα μολύνεσθαι. ἄλλοι δὲ τῶν τάχα προσεκτικῶν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ νόμου τελείωσιν ἐπὶ ταῖς συναφθείσαις αὐτοὺς ἀναμένοντες ἐπὶ τὰς αὐτῶν ἐξώκειλαν πενθεράς (!) καὶ ἴσασιν πολλοὶ τοιαῦτα γεγονότα ἐν Ναυπάκτῳ διάφορα²³⁷). Κάπου παρελαύνει καὶ ὁ τύπος τοῦ γαμβροῦ-ἀπατεώνα, ὁ ὁποῖος ἀναζητᾷ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ἐρωτικοῦ του συντρόφου μὲ ὑποσχέσεις (Ἐβάδισε δὲ καὶ οὗτος [sc. ὁ Στειριώνης] ὡς νέος, εἰ μὲν καὶ ἄλλας ἐπισφαλεῖς ἀτραπούς, οὐκ οἶδα, θεὸς οἶδεν· εἰς γαμετὴν δὲ ὅμως συγκληρικῶν ἐτέρον παρανόμως εἰργάσατο καὶ τοῦ συνοίκου διέστησε, καὶ πόλεις καὶ κωμοπόλεις συνάμα ταύτην νῦν περιέχεται· καὶ πρὸς παρθένον ἐτέραν μετὰ τοῦτο φοιτῶν καὶ περὶ μνηστείας διομιλούμενος, ἔγνω τε (ὡς οὐκ ἔδει) καὶ πορνείας ὑπέκκαυμα καταλελοίπει τὸ γύναιον²³⁸).

Ὁ ἔρωτας καθιστᾷ δύσκολη τὴν τιθάσσευση τῶν ἐντὸς σαρκικῶν πολέμων²³⁹ στὴ γυναικίκα, ποὺ καταφεύγει κάποτε στὴν ἐπήρεια τῶν φίλων ἐρωτος (Ταύτης ὡς κισσὸς δρυὸς ἔχεται καὶ περιάγει ταύτην... τὸ δ' ἀληθὲς περιάγεται, ἐπαοιδαῖς καὶ μαγγανείαις τῆς τε μητρὸς τὸν νοῦν κλαπείς καὶ τῆς θυγατρὸς (ἀμφότεραι γὰρ δεξιαὶ περὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς κατεφάνη, καὶ πανεπίσημοι), καὶ φάρμακον ἐξ ἀμφοτέρων πιὼν, οὐχ οἶον ἢ ὁμηρικὴ Ἑκαμήδη ἐσκεύαζε, ἀνηπενθὲς ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθες ἀπάντων), ἀλλ' ἐγκεφάλου θολωτικὸν καὶ ταρακτικὸν λογισμοῦ καὶ διανοίας συγχυτικόν²⁴⁰), ποὺ ἐμφυσοῦν «ἔρωτα ἔκτοπον» (ἢ πενθερὰ δὲ μάλιστα ὡς ἤκουσται κατὰ τῆς νύμφης αὐτῆς, ὅτι ὁ ταύτης υἱὸς ἔρωτα

236. Bees, Unedierte 67.9.33-42.

237. Bees, Unedierte 68-69.10.20-22.

238. Κεραμεύς, Δυρραχινὰ 572.2.22-28 (βλ. ἐπίσης 572 σημ. 1). Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀποκαυκος 104-105.

239. Pétrides, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.29.

240. Κεραμεύς, Συμβολή 235.2.12-19. Γιὰ παρόμοιες «μαγγανείες» στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, ὁ.π. ΣΤ', 207-261. Βλ. ἀκόμη Car. Cupane, «La magia a Bizanzio nel secolo XIV: azione e relazione», JÖB 29 (1980) 237-262. Σπ. Τρωιάνος, «Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο», Ἀρχαιολογία 20 (1986) 41-44.

ἐκτοπον τῇ Παγκαλῶ ἐρασθεὶς εἰς γυναικα ταύτην ἡγάγετο, τῶν αὐτοῦ γεννητόρων οὐ τελείως ἐπὶ ταύτῃ ἀρεσκομένων)²⁴¹ στὸν ἄνδρα, ποῦ μιὰ φράση τοῦ Ἀποκαύκου τὸν φέρνει εἰς τὸ «καταδιώκειν μόνον τὰ ἡβήτερα» (καὶ παντελῶς γυναικίζεσθαι καὶ καταδιώκειν μόνον τὰ ἡβήτερα)²⁴². Ἡ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐμφάνιση τοῦ συζύγου καταντᾷ πολ- λές φορὲς ἀνυπόφορη βάσανος γιὰ τὴ σύντροφό του (ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐρ- χόμενος πρὸς αὐτὴν ἐπὶ ἐβδομάδι τυχὸν ἢ πλεόν ἢ ἔλαττον τῇ γαμετῇ καὶ συνῶκει καὶ συνδιηγεν, οὐ προνοούμενος τῶν κατ' οἶκον οὐδ' ὅθεν ζήσεται προμηθευόμενος ἢ γυνή, ἀλλ' ὅσον φανητιασμόν ἐνδείξασθαι ἐν Ναυπάκτῳ καὶ τῇ γυναικὶ συνελθεῖν καὶ ποιῆσαι ταύτην ἐγκύμονα καὶ ἀποπτῆναι ταύτης ὡς ὄρνεον ἄλογον καὶ χώραν ἀμείβειν ἄλλην ἐξ ἄλ- λης καὶ παρ' οὐδεμιᾶ φυλάσσειν τὸ παραμόνιμον... πέντε χρόνους ἤδη ἀνύει, ἐξ ὅτου ταύτην οὐκ ἐπεσκέψατο· καὶ νέα μὲν ἡ Εὐδοκία καὶ τὸ εἶδος οὐκ ἄχαρις καὶ τῶν σαρκικῶν πολέμων ἐντός... ἐξετραγώδησε, τὴν τῆς νεότητος ὀχλησίαν, τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀποδημίαν²⁴³) καὶ ἡ ἀδυναμία κάποιου νὰ ἐκπληρώσει «τὰ τῶν ἀνδρῶν» (τὰ τῶν ἀνδρῶν ἐκτελεῖν²⁴⁴ [...] Καὶ ὁ Βλασόπουλος τῇ μὲν γυναικὶ συνεννάζεται, τὰ εἰς συνέ- λευσιν δὲ παιδάριον ἀτελὲς τῇ Ἄννῃ γνωρίζεται²⁴⁵) εἶναι ἀβάσταχτη συμφορά. Ἡ συζυγικὴ ψυχρότητα ἀποδίδεται μὲ τίς παρομοιωτικὲς φρά- σεις, ὅπως π.χ. λίθου δηλονότι ἀκινήτοτερον ὅσον τὰ εἰς συνέλευσιν γυ- ναικός, ὅσον τὰ εἰς ἔργα ἀνδρῶν²⁴⁶ [...] δ μᾶλλον ἐχθραίνειν τὰς γυναι- κας τοῖς ἀνδράσι ποιεῖ, ἢν πρὸς τὰς συνουσίας ἀκινήτίζωσι.²⁴⁷ Τὸ «ἀκα- τάλλακτον μίσος»²⁴⁸ ἐκφράζεται μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ζευγαριοῦ ποῦ τὸ κλειδώνουν στὸ δωμάτιο σὲ μιὰ ὕστατη προσπάθεια συνεύρεσης, χωρὶς ἀποτέλεσμα (οὔτοι δὲ καὶ κέλλη πολλάκις τούτους ἐγκλείσαντες, ὡς ἂν καὶ μὴ θελούσῃ ταύτῃ συνέλθῃ ὁ Κωνσταντῖνος εἰς εὐνήν, ἡ δὲ τοῦς αὐ- τοῦ καταμασσησαμένη δακτύλους καὶ τὰ λοιπὰ τῶν χειρῶν τοῖς ὄνυξι καταξάνασα, ὡς καὶ τὰς ἀμυχὰς καὶ τὰς δῆξεις ἀριθολότατα καταφαί- νεσθαι, αὐτοῦ μὲν ἀπέδρα, τὸν δὲ Κωνσταντῖνον ἀφῆκε, τοῦτο δὴ τὸ ποιη-

241. Bees, Unedierte 75.14.5-8.

242. Kerameus, *Noctes* 281.18.2.

243. Pétridès, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.16 κ.έ.

244. Ὡ.π. 18 (86).XII.1.

245. Ὡ.π. 30 (98).XXX.14-16.

246. Ὡ.π. 30 (98).XXXI.24-25.

247. Ὡ.π. 18 (86).XII.1-2.

248. Βλ. Σπ. Τραιάνο, «Τὸ συναινετικὸ διαζύγιο στὸ Βυζάντιο», *Βυζαντιακά* 3 (1984) 17 καὶ σημ. 48-50.

τικόν, «κεναῖς ἀφάσσειν ὠλαίναισσι δέμνια»²⁴⁹). Αὐτὸς ποὺ οὐ λήφεται, ὃν τε Θεὸς εὐδοκήσει καὶ ὃς αὐτῷ ἀρεστὸς²⁵⁰ βρίσκει διέξοδο στὴ μοιχεία,²⁵¹ ποὺ παρασκαλεύει, ὡς εἰκός, τὰς φρένας τῶν ἀνδρῶν τῷ ἀδοκίμῳ τῆς ἀκοῆς.²⁵²

Ἡ «σημαντικὴ» λειτουργία καὶ χρῆση τῶν λέξεων «πορνεία», «πόρνος», «πορνικός, -ῶς»,²⁵³ «πορνεία»²⁵⁴ καὶ «κοσμικὰ καταγώγια»²⁵⁵ θὰ φανέρωναν τὸ μέγεθος τοῦ φαινομένου τῆς πορνείας,²⁵⁶ ἀλλὰ αὐτὴ φαίνεται νὰ συγχέεται μὲ τὴ μοιχείαν.²⁵⁷ Ἡ ἔννοια τῆς μαστροπείας εἶναι, ὥστόσο, περισσότερο καθαρή (ὡς μὴ παρὰ τῇ οἰκείᾳ μητρὶ εὐρεθεῖσα, παρὰ δὲ ἀλλοτρίῳ ἐξωκοιτησάσα, καὶ τοῦτο εἶπε γενέσθαι παρὰ τὴν αἰτίαν τοῦ ταύτης ἀνδρός, βαρύνοντος μὲν ἐπ' ἐμὲ τὴν χεῖρα διηγnekῶς, τῇ δὲ μητρὶ μου μαστροπειαν προσάπτοντος, εἴποτε παρὰ ταύτῃ καὶ τῇ πατρικῇ μου οἰκίᾳ εὐρεθῶ καταμενάσα²⁵⁸).

Ὁ θάνατος κλείνει τὸ τρίχρονο γέννηση-γάμος-θάνατος.²⁵⁹ Τὸ

249. Bees, Unedierte 65.7.37-43.

250. Pétridès, Jean Apokaukos 30 (98).XXIX.2-3.

251. Ὡ.π. 17 (85).XII.34-35: δι' αὐ καὶ πρὸς ἕτερον ἀπέκλινε καὶ μεμοίχενται 20 (88).XVI.34 κ.έ.: παρὰ διαφόρων ἀνδρῶν γνωσθῆναι ταύτην ἀπισχυρίζετο. Bees, Unedierte 82.21-22.8-9: ἀπειπομένη τοὺς πρὸς ἐκεῖνον ἐς τὸ παντελὲς ἔρωτας, πρὸς ἄλλον τὸν νοῦν ἔτρεψε καὶ τούτῳ προσκολληθεῖσα ἐκθέσμως συμφθέρεται, ὅπου καὶ ἀναφορὰ τῶν σχετικῶν κανόνων τοῦ Μ. Βασιλείου περὶ μοιχείας (Ὡ.π. 82-83). Γιὰ τὴ μοιχείαν βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἰστ. τοῦ Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 23, 1976), Ἀθήνα 1978, σ. 143-156.

252. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 27.10, 24-25.

253. Βλ. π.χ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', 120.38.9: πορνεία δὲ λογιζόμενος τὸ πραχθέν. Bees, Unedierte 66.8.24-25: ἄτε μὴ γενομένη ἐννόμῳ τῆς τούτου μητρὸς, ἀλλὰ πορνικῇ 77.16.7: ὁ εἰς πορνικῶς συνεφθάρη 83.22.28: τὰ τῶν πόρνων κ.έ.

254. Κεραμεύς, Συμβολὴ 245.7.18-19: ἀντὶ ἐπισκοπείου πορνείον καὶ ἀνθ' ἱεροῦ ἰδιωτικὸν αὐτὸ κατεστήσατο.

255. Ὡ.π. 240.6.24: πορνεία ταῦτα ποιοῦντων καὶ κοσμικὰ καταγώγια.

256. Γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ βλ. Laiou, Contribution 284-300. Βλ. ἀκόμη τὴν ἀνακοίνωση τοῦ J. Irmscher σ' αὐτὸν τὸν τόμο (σ. 253-258).

257. Ἡ σύγχυση δὲν εἶναι φαινόμενο ποὺ ἀπαντᾶται μόνο στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου. Γιὰ τὶς διάφορες περιπτώσεις ἐξαγωγικῶν σχέσεων βλ. Laiou, Contribution 284-300.

258. Pétridès, Jean Apokaukos 21 (89).XVI.14-18.

259. Βλ. Λουκάτο, Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία 205, 221-225.

κλείσιμο τῶν βλεφάρων,²⁶⁰ τὸ «τῷ τάφῳ χοῦν ἐπιχῦσαι»,²⁶¹ τὸ ἀκόλουθο «πολὺ τοῦ πένθους»²⁶² ἢ τραγικοκωμικὲς «μονοψῳδίες» φίλων,²⁶³ εἰκόνες χηρῶν, ποὺ «φοροῦσι κρήδεμνα καπνηρὰ» καὶ «χιτῶνας ἐπιρρύπους ἐπενδιδύσκονται»,²⁶⁴ προβάλλουν μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου μαζί μὲ τὰ ἔθιμα ποὺ συνδέονται μὲ τὸν κύκλο τοῦ θανάτου,²⁶⁵ ὅπου ἐπιβιώνουν καὶ ταφικὰ ἔθιμα παλαιότερα, ὅπως τὰ ροοζάλια (ἐγὼ δέ σου μεμνήσομαι καὶ σου τῷ τάφῳ οἶνον μὲν ἐπισπείσω καὶ δάκρυον, κρέας δὲ παραθήσομαι, συνεπιθήσω ψωμούς, πόπανα, μελιτούτας ὀπώρας καὶ τᾶλλα ὅποσα πνέων ἄερα βορῶς ἤσθιες²⁶⁶).

Στὴ σφαίρα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ παιδί καὶ τὴν παιδικὴ ἡλικία παραδίδονται δύο ἀξιοπρόσεχτες μαρτυρίες. Ἡ μία ἀφορᾷ τὸ ἔθιμο τῆς βάπτισης τῶν παιδιῶν ἀπὸ ὑψηλὰ πρόσωπα: τῶν γὰρ γεννωμένων ἀνάδοχος ἐκ τοῦ βαπτίσματος γίνεται, καὶ ἵππους ὑπὲρ τῆς ἀναδοχῆς ἀπαιτεῖται καὶ θηρίων, οἷς ἐν χειμῶνι ἀμφιεννύμεθα, τὰ κάλιστα δέρματα· συγκαταβαίνων δὲ τοῖς τῶν τικτομένων γεννήτορσι, καὶ χῆρας καὶ ἐκτομίας ἀλέκτορας καὶ νῆττας σιτεντὰς ἀποδέχεται.²⁶⁷ Ἡ ἄλλη ἀφορᾷ τὰ παιδικὰ παιχνίδια· ὁ Ἀποκαύκος μᾶς παρέχει μιὰν ἀκριβῆ περιγραφὴν γιὰ τὰ πεντόβολα, κατεξοχὴν ἀπασχόληση τῶν κοριδίων: μὴ μέντοι ἀκτὰς τὰς θαλασσίους περισκοπεῖν καὶ συλλέγειν ἐκεῖθεν στρογγύλα βολάρια, ὅσα τῇ θαλασσίᾳ φορᾷ μεταφερόμενα καὶ μετακινούμενα στρογγύλονται μὲν ἐκ τῆς παρατήψεως, εἰς παίγνια δὲ τοῖς κοριδίοις ἐπισωρεύονται, μὴδ' ἀναπετάζειν ταῦτα πρὸς τὸν ἄερα καὶ τὴν παλάμην μετὰγοντας τὴν καταφορὰν τῶν ἀναρξιδέντων δέχεσθαι τῷ καρ-

260. Bees, Unedierte 86.27.24: *ἐμά τε καλύναι βλέφαρα*.

261. Bees, Unedierte 86.27.24-25: *καὶ τῷ τάφῳ χοῦν ἐπιχῦσαι, ἥνικα τὸ τοῦ βίου τούτου κνέφας ἐπέλθῃ μοι*.

262. Pétrides, Jean Apokaukos 4 (72).II.16.

263. Bees, Unedierte 124.67.108 κ.έ. Βλ. καὶ Magdalino, *The Literary Perception* 33.

264. Bees, Unedierte 86.27.42-43.

265. Γιὰ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους γενικὰ βλ. Δημ. Σ. Λουκάτο, «Λαογραφικὰ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἰωάννη Χρυσοστόμῳ», *Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχεῖον* 2 (1940) 30-117. Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν» *ΕΕΒΣ* 20 (1950) 75-111. Κουκουλές, *ὁ.π. Δ'*, 148-248.

266. Bees, Unedierte 125.67.129-131. Γιὰ τὰ ροζάλια βλ. Κουκουλέ, *ὁ.π. Β'* 1, 29, 31. Πρβ. Ε', 217 σημ. 7. Βλ. καὶ *Λαογραφία*, 23 (1964), Ἀθήνα 1970, 509, λ. Ρουσάλια.

267. Κεραμεύς, *Συμβολή* 243.28-244.3.

πῶ καὶ τῷ πλείονι τοῦ ποσοῦ τὴν νίκην ἐπιμετρεῖν, τῷ δὲ καταχθέντων ὀλιγοδόχῳ τῷ ἀντιπαίζοντι τὴν ἥτταν ἐπιψηφίζεσθαι καὶ τύπτειν οὕτω κονδύλοις περὶ τὸν πῆχυν τοῦ ἡττηθέντος.²⁶⁸

Περισσότερες εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴν προστασία τῶν ὀρφανῶν²⁶⁹ καὶ λιγότερες γιὰ τὴ σχολικὴ ζωὴ, ὅπου ὁ δάσκαλος μεταχειρίζεται τὸ ξύλο ὡς ἐνδεδειγμένο παιδαγωγικὸ μέσο (Οἱ τῶν παίδων σωφρονιστὰι καὶ λόγον ἐπανατείνουσι τοῖς παισὶ καὶ κατὰ κόρῃς ταῦτα ῥαπίζουσι καὶ προθελύνουσιν ἀνασπῶσι τρίχας αὐτῶν, καὶ ταῦτα ποιοῦσιν οὐχ ἵνα πάντως ἀνέλωσιν, ἀλλ' ἵνα ἐκφοβήσωσιν).²⁷⁰ Οἱ νέοι ἔπρεπε νὰ ἐτοιμαστοῦν γιὰ τὸν ἐπαγγελματικὸν τοὺς βίον. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἀσκήσουν τὸ ἐπάγγελμά τοὺς στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας (χαρτοφύλακες, ὑπομνηματογράφοι, ὑπομινήσκοντες, χωροεπίσκοποι, ἱερεῖς, διάκονοι, ὁστιάριοι, πρωτοψάλτες, ἀναγνώστες, λαοσυνάκτες, οἰκονόμοι, κελλάριτες, πυλωροί). Κάποιοι θὰ ἐνταχθοῦν στὶς ὁμάδες τῶν ἀξιωματούχων καὶ λειτουργῶν τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ποὺ παρουσιάζει μιὰ γκάμα ἀξιωμάτων καὶ τίτλων βυζαντινῆς προέλευσης, μεταφερμένες «δομές» καὶ σὲ τοῦτον τὸν χῶρον (ρηγοκρατάρχης, δούκας, λογοθέτης, σεβαστοκράτωρ, παρακοιμώμενος, μεσάζων, πρωτοβεστιάριος-ίτης, πριμιμικήριος, δομέστικος, δουρικὸς μάγειρος, [μέγας] λογαριαστής, [εἰς]πράκτωρ, κατεπάνω, κανστρήσιος, καστροφύλαξ, φρουρός, τζάκων, τζουλούκων, τοξότης, στρατιώτης, ἵπποκόμος, γραμματιφόρος). Ἄλλοι θὰ τραβήξουν τὸν δρόμον τοῦ ἐπιλεγμένου «τρόπου ζωῆς» τοὺς. Ἔτσι, δροῦν καὶ κινοῦνται στὸν χῶρον τῶν τεχνῶν (κατὰ Ναύπακτον πολύτροπος κάκωσις, ὅφ' ἧς ἐγὼ θέρους μὲν ὑπὸ δένδρῳ κάθημαι καὶ σκιᾷ, κατὰ τοὺς σφύρα μικρᾷ καὶ ὀλίγῳ τῷ ἄκμονι τὰ τῶν χαλκωμάτων ὑπόσθρα θεραπεύοντας καὶ ταῖς τούτων πληγαῖς τὸν κασσίτερον ὑποτίκοντας²⁷¹),

268. Bees, Unedierte 137.77.41-48. Περιγραφή τοῦ παιχνιδιοῦ βλ. Δημ. Λουκόπουλο, *Ποιά παιχνίδια παίζουν τὰ Ἑλληνόπουλα*, Ἀθήνα 1926, σ. 82-85. Τὸ παιχνίδι μνημονεύεται ἤδη στὸν Πολύβιον (9.127).

269. Κεραμεύς, *Δυρραχινὰ* 572.14 κ.έ. Τοῦ ἴδιου, *Συνοδικὰ γράμματα* 22.6, 4-5. Bees, Unedierte 85.27.6 κ.έ.· 96.37.14 κ.έ.· 104.47.37 κ.έ.· 150.100.1 κ.έ.· 151.100.40· 152.101.12-14· 153.102.7, 10.

270. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος - Χωνιάτης 380.25-381.1. Πρβ. Bees, Unedierte 152.101.12-14: ῥαβδίῳ αὐτόν, μαστιγῶν, προπηλακίζων, καὶ πᾶσαν ἐπάγων αὐτῷ ἐπιτίμησιν διὰ τὸ τοῦ ἡθους καὶ διακεχυμένου καὶ ἀπηκτον· 151.100.42· 105.49.7-8. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὁ.π. Α' 1, 98-105.

271. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εἰκόνα τοῦ γανωματῆ-χαλκωματᾶ ποὺ μᾶς μεταφέρει τὸ χωρίο αὐτό, βλ. Bees, Unedierte 86.27.27-30. Ἀκόμη ἡ σκηνὴ τῆς φιλονικίας ἀνάμεσα στὸν γεωργὸ καὶ τὸν σιδερά (Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.27-247.4):

ἐργάτες (κακεργάτης, χειρεργάτης), μυλωνάδες, μάγειροι, μάγκιπες, ξυλοφάγοι, χαλκωματάδες, σιδηρουργοί, ράφτες, σκυτοτόμοι, ἔρμογλύφοι, ἀργυροκόποι, ζωγράφοι καὶ τραπεζίτες. Οἱ ἐγγράμματοι ἀναφέρονται ὡς καλλιγράφοι, μαῖστορες, διδάσκαλοι-ψηφοδιδάσκαλοι, ταβελλίωνες, ταβουλάριοι, νοσοκόμοι, γιατροὶ καὶ συγγραφεῖς (χρονογράφοι, λογογράφοι, ρήτορες):²⁷² Ἐνας πλούσιος ἀπολογισμὸς καταμερισμοῦ ἐργασίας.

Ἡ προσωπικὴ περιπέτεια τῆς υἱείας τοῦ Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ δεῖκτη τοῦ τομέα υἱείας, τουλάχιστον στὶς ἀναφορὲς τῶν ἀσθενειῶν ἀπὸ τὶς ἐλαφρότερες ἀδιαθεσίες (ναυτία,²⁷³ συνάχι,²⁷⁴ πυρετὸς²⁷⁵) ὡς τὶς μονιμότερες καταστάσεις ποὺ ἐπιτείνονται καὶ ἀπὸ τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες (ἀρθρίτιδα,²⁷⁶ ἰσχυαλγία,²⁷⁷ μῆνισκοι,²⁷⁸ ἀδυναμία τῶν ἄκρων,²⁷⁹ γενικὴ ποδαλγία²⁸⁰). Μνημονεύονται ἀσθένειες τοῦ στομάχου²⁸¹ ἢ τῶν

Ἦδη δὲ καὶ χαλκεὺς πάρεστί μοι κριθησόμενος, ὅτι τὴν τοῦ γείτονος ὕνιν οὐ κατὰ τέχνην ἐχάλκευσεν, οὐδὲ σχῆμα ταύτη τὸ πρέπον ἐνέθετο, οὐδὲ κατὰ βραχὺ τοῦ πυρὸς ἐξάγων χειρολαβίδι καὶ σφύρα τύπτων εἰς ἐντελὲς αὐτὴν ἐξειργάσατο, ἀλλὰ τῷ πυρὶ λιπᾶνας εἰς διαρκὲς καὶ καταχαννώσας οὕτω τὸν σίδηρον, εἶτα σφυρηλατῶν τὸν ὄγκον ταύτης ἡλάττωσε.

272. Βλ. Β. Κατσαρό, Ἀκόμη μὲ ἀμαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ «Κρεμαστοῦ» 377-380.

273. Bees, Unedierte 96.37.10-11· πρβ. 153.102.10-11. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 339.3.6-9.

274. Bees, Unedierte 102.44.13: τὴν τοῦ κατάρρου βαρύτητα.

275. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99).XXXII.20: Προσεθέμην δὲ τῇ νόσῳ καὶ πυρετόν.

276. Bees, Unedierte 103.46.26-27: τὰ ἄρθρα τῶν ποδῶν ἀργὰ παρ' ἐμοί, καὶ πόδας μὲν ἔχω, ἐνέργειαν δὲ ποδῶν οὐδαμοῦ, κ.ἄ.

277. Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ 288.6.19-21: νόσος γάρ μοι καὶ ἰσχυατικὴ ἐπέσφρηξεν, ὅφ' ἧς φόρτος κλίνης εἰμὶ καὶ ὅλος ἀκίνητος, τοῦ δεξιοῦ μου ποδὸς τὴν φυσικὴν ἀρνησαμένον ἐνέργειαν.

278. Bees, Unedierte 77.17.5: πάθος ἐνσκήψαν τοῖς δυσὶ γόνασί μου ἀποδαιρεῖ ταῦτα τοῦ λοιποῦ σώματος. Δὲν ἀποκλείεται, πάντως, οἱ περιγραφὲς τοῦ Ἀποκαύκου νὰ ἀναφέρονται σὲ μία καὶ μόνο πάθησιν τοῦ Ἰδίου, τὴν ποδαλγίαν, βλ. Κεραμεύς, *Noctes* 290.28.30· βλ. καὶ Bees, ὁ.π. 141.83.2-3: οὐ μόνον γὰρ ἡ περὶ τὰ γόνατά μου ὁδὴν μικρὸν οὐκ ἐλώφρησεν, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰ πέλματα κατέβη τὸ πάθος. Βλ. καὶ σημ. 279, 280.

279. Bees, Unedierte 90.30.7-8: ἀλλὰ νόσος παντοδαπὴ καὶ ποδῶν ἐπίσχεσις χαλεπή· 118.61.8-10: κωλύομαι δὲ τούτων τῶν στύλων μὴ δυναμένων ἀνέχειν τὴν οἰκίαν τοῦ σώματος.

280. Γιὰ τὴν γενικότερη περιγραφὴ τῆς ἀρρώστιας βλ. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 339.23-340.2. Πρβ. τοῦ Ἰδίου, Ἀποκαύκος – Χωνιάτης 375.14. τοῦ Ἰδίου, *Noctes* 290.28.30. Bees, Unedierte 133.73.6· 133.*73α.2, 17· 134.74.3.

281. Pétridès, Jean Apokaukos 30.XXXII.32: τὰ δὲ ὑπὸ γαστέρα ὀδυνώμενος.

ὕπογαστρίων (νόσος βαρεῖα βαρύνουσά μου τὰ ὑπογάστρια... οὐκ ἔᾱ περι τὰς μεταβάσεις πορεύεσθαι²⁸²), ἡ κοιλιακὴ φθίσις,²⁸³ ἡ δυσουρία²⁸⁴ καὶ παρεμφερεῖς λοιμώξεις τοῦ οὐροποιητικοῦ συστήματος (ἐπλήγην ψυχρότατα τοὺς νεφροὺς· καὶ τὸ διὰ τῆς βαλάνου ὕγρον τὰ πρῶτα μὲν χολοβάφινον, κινουμένον δέ μου πλέον, ὑπέρβηρον καὶ ἔτι πόρρω κιρρότερον καὶ τὸ τούτων ἐπέκεινα αἰμόχρουν, δριμύ δέ, ὥς οὐκ ἂν διηγῆσαιμι²⁸⁵), ἀκόμη καὶ θανατηφόρες ἀρρώστιες, ὅπως ἡ φυματίωση (εἴτε τοῦ ἐγγενομένου τῷ ἀνδρὶ πολυημέρου νοσήματος ἐξ ἐκτικῆς διαθέσεως, ὅψ' οὐ ἔτε[θνή]κει²⁸⁶) ἢ ἓνα ἀξιόλογο καρδιακὸ ἐπεισῶδιο (ἐπεστράφην τε πρὸς αὐτὸν καὶ τῶν τριχῶν ἐκείνου λαβόμενος καὶ συστρέψας τήν τε κεφαλὴν καὶ ὅλον ἐκείνον κατὰ γῆς ἔρριπα, ἐνάγων πάντως αὐτὸν εἰς τὸ μὴ καὶ εἰς ἔμπροσθεν ἀναισχυντεῖν κατ' ἐμοῦ καὶ ἀπερεύγεσθαι τὰ τραχύνοντα. "Ἐκεῖτο δὲ ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀπ' ἐκείνου ἐπὶ τῆς γῆς μὴ λαλῶν, μὴ κινούμενος· παρενόμιζον δὲ ἐγὼ πλάττεσθαι αὐτὸν τὸ ἀκίνητον καὶ ὥς τινα παραφερόμενον οἷω παραφαίνεται μοι διακεῖσθαι ἐκείνον καὶ μένειν οὕτως ἀνέγερτον· ὁ δὲ ταῖς ἀληθείαις νεκρὸς ἦν ἐκ τοῦ παραντὰ· καὶ πνοὴ καὶ λόγος ἐν ἐκείνῳ οὐκ ἦν, εἰ μὴ ὅτι τὸ πρόσωπον ἐκείνου βαθεῖ τῷ μέλανι κατεβάφη, ὥς τὰ τῶν ὕφασμάτων δευσοποιούμενα²⁸⁷). Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόκαυκο ἀνυπόφορη εἶναι ἡ ἀσθένεια τῶν γηρατειῶν, ὅπου ἀδυνατεῖ μὲν ἡ φύσις, τροχαλὸς δ' ὁ ἄνθρωπος γίνεται, καὶ τόνος λύεται φυσικός, καὶ παρालύονται γόνατα.²⁸⁸

Πλάι στὴν ἐπίσημη ἰατρικὴ προσφέρει τὴ βοήθειά της ἡ λαϊκὴ ἰατρικὴ²⁸⁹ ποὺ διδάσκει τὰ θεραπευτικὰ ἀπὸ πάππου πρὸς ἐγγο-

282. Κεραμεύς, Δυρραχινὰ 573.3.18-20. Πρβ. τοῦ ἴδιου, Συμβολὴ 240.6.14: τὰ ὑπογάστρια δὲ νόσῳ βαρεῖα πληγέντα.

283. Bees, Unedierte 138.78.3: φθίσιν ὑπομεῖναι κοιλιακὴν.

284. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 342.8.27: δυσουρία πιέζει καὶ ποδαλγία προσοδυνᾷ.

285. Pétrides, Jean Apokaukos 30 (98).XXXII.32-35.

286. Bees, Unedierte 63.6.26-27. Βλ. καὶ Κίσσα, Σχόλια 189.

287. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 380.11-21. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ εἶναι διαφορετικὴ: ...οὗτ' ἂν πρὸς βίαν τὸ κρανίον συνέστρεφεν, ὥς ἐκκρουσθῆναι μὲν τῆς ἰδίας ἀρμονίας τοὺς σπονδυλοὺς, τὸ δὲ νωτιαῖον παθεῖν ἐκ τοῦ παραντὰ καὶ ἀπονεκρωθῆναι τὸν ἄνθρωπον. ταῦτα γὰρ δίδωσι ἐνοεῖν καὶ τὸ παραντὰ τοῦ προσώπου μελάνωμα (ὅ.π. 381.5-10). Τὸ μελάνωμα, ὅμως, τοῦ προσώπου εἶναι χαρακτηριστικὸ καρδιακοῦ ἐπεισῶδιου.

288. Bees, Unedierte 100.42.12-15. Πρβ. Kerameus, Noctes 277.15.3: φυσικὴ νόσος, τὸ γῆρας.

289. Γιὰ τὴ γνώση τῆς λαϊκῆς ἰατρικῆς καὶ ἀπὸ γιатρούς τῆς ἐποχῆς ὁ Ἀπό-

νόν.²⁹⁰ Τὸν παραδοσιακὸ «κύλικα... φαρμάκων» (κύλικα φαρμάκων πικροχύμων ἀρτύοντες τὰ ταύτης χεῖλη μέλιτι περιχρίουσι²⁹¹) τῶν Ἀσκληπιῶν συνοδεύουν οἱ συνταγές τῶν «καθαρσίων» (δὶς πίνοντα καθάρσιον... τῶν περιπτωμάτων ὄντα κενωτικά²⁹²) καὶ τῶν «συνουλωτικῶν ἐμπλάσטרων» (καὶ τὴν συνουλωτικὴν ἐπέθηκεν ἐμπλαστον²⁹³). Κάπου ἐμφανίζονται μορφές μὲ πρόχειρους νάρθηκες ποὺ κρεμοῦν ἀπὸ τὸν λαίμηδ γιὰ τὴν ἀνακούφιση ἀπὸ τοὺς πόνους τῶν καταγμάτων (καταδέσμων μὲν περιειλημμένος τὴν κεφαλὴν, κρήδεμνον γυναικεῖον ἔχων περὶ τὸν τραχήλου, δι' οὗ τὴν εὐώνυμον ἀνεκούφιζε χεῖρα, μωλωπισθεῖσαν ἐκ ῥάβδου).²⁹⁴

Εὐκόλα ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ Ἀποκαύκου ἡ τάξις τῶν πτωχῶν, ποὺ καταπιέζεται ἀπὸ τὶς αὐθαιρέσιες τῶν ἀρχόντων ἢ τῶν κρατικῶν εἰσπρακτόρων.²⁹⁵ Μόνη ἐπίσημη κοινωνικὴ παροχὴ ἢ πρόνοια εἶναι τὰ «πτωχικά»²⁹⁶ τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της ἀπαιτεῖ «εὐποιεῖς» καὶ «δωρεές»²⁹⁷ ἀπὸ τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντες. Ἡ σεισμογένεια τῆς περιοχῆς²⁹⁸ καὶ τὰ δεινὰ τῶν συμφορῶν καὶ τῶν πολέμων (Ἄρης δὲ ἡγείρετο πολεμοκτόνος, στρατιώτης δὲ ἐπιπτεν, ἐξητεῖτο δὲ ἱατρός καὶ χειρουργία τετίμητο, πρᾶγμα τὸ συνεχές διαλυῶν καὶ αὖθις ἐνοῦν, καὶ ξυρὸς τὴν ἔνωσιν διστῶν καὶ συνειλὼν τὸ διεσπτη-

καικος γράφει: μὴ μόνον ὁ κατ' ἐρώτησιν ἐκ βιβλίων ἱατρικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ καθωμυλημένη τούτου διάλεκτος παιδενσις ὅλη καὶ λελογισμένη ἀκρόασις (βλ. Bees, Unedierte 116.60.12-14).

290. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι 241.113.34-35: ἐγένετο γὰρ παιδίον νηπίοθεν ἐμόν, καὶ πολλὰ τὰ εἰς ἐμὲ θεραπευτικά ὁ πάππος τούτου ἐνεδείξατο καὶ ἡ μάμμη.

291. Pétridès, Jean Apokaukos 17 (85).XI.12-13. Πρβ. N. Wilson, *Saint Basil on the Value of Greek Literature*, Λονδίνω 1974, σ. 47.15 s.v. δηλητήρια.

292. Bees, Unedierte 99.40.1, 8.

293. Bees, Unedierte 63.6.50.

294. Bees, Unedierte 61.5.15 κ.ε. Πρβ. 62.42-46: ὁ πῆχυς... ὄνπερ ἀνέπανε τὸ ἀπὸ τοῦ τραχήλου... ἐπικρεμάμενον ὀθονίδιον... μαλλὸς τε γὰρ αὐτὸν δασὺς περιεΐλισσε καὶ λινοῦς τὸν μαλλὸν συνέιχε δεσμόν.

295. Κεραμεύς, *Συμβολή* 239-244.6. Τοῦ ἴδιου, *Συνδικὰ γράμματα* 23.8. Pétridès, Jean Apokaukos 10 (78)-13 (81).IX κ.ε. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 87.

296. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.24: πτωχικά γὰρ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὀνομάζονται (= Kerameus, *Noctes* 257.3.3).

297. ὁ.π. 263.7.21: ἐν εὐποιαῖς, ἐν δωρεαῖς...

298. Βλ. π.χ. Bees, Unedierte 154.104.9-10: κατασαθρωθέντος ἐκ χρόνων καὶ ἐκ σεισμῶν.

κός. καὶ ἂν τις τοὺς ἰατροὺς δημίους ἐμμίσθους εἶναί φησι διὰ τὸν ξυρόν, διὰ τὴν τομὴν, ἀλλ' ἐγὼ καὶ τὸν εὐρετὴν τῆς τομῆς μακαρίζω καὶ τοὺς τομέας ἀποθανυμάζομαι, ὅτι σάρκα μὲν οἰδαίνουσαν τέμνουσιν, ὅστέα δὲ θλῶσι καὶ διαιροῦσι τὰ συνεχῇ καὶ τὰς διεχείας αὐθις ἐνοῦσι καὶ τὰ διαιρέματα συμβιβάζουσι. περὶ μὲν οὖν πολέμων καὶ ἰατρῶν τοσαῦτα εἰρήσθω· νοεῖτω δὲ πᾶς, ὥς θεόθεν ἡμῖν ἡ μῆνις καὶ τὰ δεινά· ἰδοὺ γὰρ καὶ πόλεμος ἕτερος ἐν τοῖς ἀλόγοις ἐνταῦθα καὶ ζωοφθορία καθολικὴ· καὶ θρηνοῦσι μὲν γεωργοί, ὥς τῶν πόνων αὐτῶν ἀπολλυμένων καὶ τῶν καρπῶν, οὗ γὰρ ἔχουσι δι' ὧν τὰ δράγματα συμπατήσουσι. καὶ περιστρεφείς μὲν τῶν θερισμάτων αἱ ἄλωνες, ὁ δὲ ἁλοῶν βοῦς οὐκ ἔστιν· ὁ μὲν γὰρ ὄξει θανών, ὁ δὲ πνέει τὰ τελευταῖα, ἕτερος οὐ δίδωσι τοῖς ὄρωσι γνῶσιν τοῦ ἀποθνήσκειν. καὶ ἀναβαίνει ὁ βοῶμος αὐτῶν καὶ ἡ σαπρία αὐτῶν, τὸ τοῦ προφήτου εἰπεῖν, ἕως εἰς οὐρανόν. ἐντεῦθεν δὲ οὐδὲ τὰ δέσματα ἀποδέρονται· σαπροῦνται γὰρ ἐκ τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ δυσώδης ἀποφορὰ οὐ συγχωρεῖ τὴν ἀπόδαρσιν. καὶ μολύνεται μὲν ὁ ἄηρ, δυσπνοοῦσι δὲ ἄνθρωποι. καὶ παροδίτης ἢ χεῖρα ἢ ὀθονίδιον ἐπιτίθησι ταῖς ῥισίν, ὥς μὴ φθαρέντα σπάσας ἄερα μετὰσχη τοῦ ἀρρώστῆματος)²⁹⁹ πλήττουν κατὰ καιροὺς τοὺς κατοίκους, καὶ ἡ παρουσία δομῶν πού τοὺς δυναστεύουν³⁰⁰ μαζί με τὶς ἀπειλὲς τῶν ἀκακωτικῶν φυλακῶν³⁰¹ καὶ τοὺς ἐγκλεισμοὺς σὲ «πύργους ζοφώδεις»,³⁰² δεμένους μὲ «πέδας», «ποδοκάκη» καὶ «χειροπέδας»,³⁰³ καθιστοῦν βαρύτερη τὴν καθημερινή τους ἀνέλιξη.

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν κοινωνία ξεπηδοῦν ἀνθρώπινοι τύποι, ὅπως τοῦ «πράξου καὶ τοῦ μισοπόνηρου»,³⁰⁴ τοῦ κομπαστῆ, τοῦ ἡσυχου ἀνθρωπάκου, τοῦ μέθυσου, τοῦ γυναικοκράτη,³⁰⁵ τοῦ κλέφτη,³⁰⁶ τοῦ ὀχλοκόπου, τοῦ λά-

299. Bees, Unedierte 156.29-157.47.

300. Ἡ δουλοπαροικία π.χ. (βλ. Κεραμέας, Συνοδικὰ γράμματα 26.9, 12) ἢ οἱ εὐδιάκριτες φεουδαρχικὲς δομὲς (βλ. Bees, Unedierte 78.18.12: ἀπὸ τῶν ζῶν τοῦ κόμητος· πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 87 (19).XV.36: ἐν παροίκους, ἐν χωραφίους καὶ ἐν δένδροις βαλανηφόροις. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 379-380 κ.ζ.).

301. Bees, Unedierte 121.65.20. Γιά τὶς φυλακὲς στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, ὅ.π. Γ', 224-246.

302. Bees, Unedierte 159.111.4. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 95.

303. Bees, Unedierte 149.97.11. Πρβ. Kerameus, Noctes 284.19.8: καὶ ποδοκάκην ἐμίσησα.

304. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.7.

305. Bees, Unedierte 124.67.95-101.

306. Bees, Unedierte 57.1.1-2: τὴν κλεπτικὴν δὲ μάλιστα ἐξασκήσας. Γιά τὴν παιδικὴ κλεπτικὴ μανία τοῦ Ἰωάννη Κλέφτη, ὁ ὁποῖος ἔκλεβε αὐτὰ καὶ τὰ κρα-

λου, τοῦ δύσερι καὶ τῶν «κακῶς εἰδόσι καὶ τὸ φρονεῖν ὑπὸ τοῦ θέλειν ἀφρηρημένοις».³⁰⁷ Οἱ τύποι αὐτοὶ ὑψώνουν πολλές φορές τὴ δική τους φωνή:

— Σὺ πολλὰ τσαμπουνίζεις καὶ πρόσχε καλά(!)³⁰⁸

ἢ χρησιμοποιοῦν τὴ δική τους γλῶσσα:

— φάριόν τι σκεῖνους γεωργικοῦ· φούρτιβον δὲ τὸ κλέμμα γλῶσσα καλεῖ ῥωμαίζουσα.³⁰⁹

γλῶσσα ἀπὸ τῆ δική τους λαϊκή σοφία:

— τὰ ἐξ καὶ τὰ ἐξ, δώδεκα πάντως³¹⁰ ἢ

— πᾶς προφήτης εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ἄτιμός ἐστιν.³¹¹

Ἡ ἐκδήλωση τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν αἰσιόδοξη ἔκφραση τῆς ζωῆς φανερώνεται στὶς ὁμαδικές ἐκδηλώσεις· στὴ συλλογικὴ ἐργασία τοῦ τρυγητοῦ π.χ., ὅπου ὁ νέος εἶτε ἀκολασταίνων, εἶτε καὶ παιδιᾷ χαίρων καὶ τοῖς μετὰ γυναικῶν ἀθύρμασιν ἐνηθόμενος τὰς... γυναικας εἰσιούσας καὶ ἐξιούσας τὸν πόρον... ἀμπελῶνος ἐπιτηδῶν αὐταῖς καί, ὡς οὐκ ἐχρῆν, ἐπαφόμενος οὐκ εἶα ποιεῖσθαι τὴν εἰσοδέσθον ἀνενόχλητον.³¹²

Στὶς ἀνθρώπινες συμπεριφορές αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀνήκουν καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ διάθεση πρὸς τὰ κοινωνικά σχόλια,³¹³ πὺ κάποτε ρέπουν πρὸς τὴ διαβολή³¹⁴ καὶ δημιουργοῦν ἔριδες ἀπὸ τὰ κατώτερα³¹⁵ ὡς τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα.³¹⁶ Δὲν λείπουν ἀκόμη ἐκ-

τοῦσε γιὰ τὸ πασχαλινὸ τσούγκρισμα, βλ. ὁ.π. 151.100.9-18· Πρβ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθῆκαι 234. Βλ. καὶ παραπάνω, σμ. 48.

307. Bees, Unedierte 91.8-92.10.

308. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 380.6-7.

309. Κεραμεύς, Συμβολή 246.7.25-26. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 91. Ἡ λ. φούρτιβον ἀπαντᾶται σὲ σχόλιο τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου (ἐκδ. Πιτσάκη) σ. 68, Σχόλιον: τὰ φούρτιβα καὶ τὰ βὶ ποσσέσα οὐκ οὐσονκαπιτεῦνται, ἦτοι οὐ δεσπόζονται. Γιὰ τὴ λ. βλ. καὶ Η. καὶ R. Kahane, «The Western Impact of Byzantium: The Linguistic Evidence», *DOP* 36 (1982) 130.

310. Bees, Unedierte 158.108.1-2.

311. Bees, Unedierte 155.106.19.

312. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 18(86).32-19(87).1. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 122.

313. Κεραμεύς, Κερκυραϊκά 346.8.25: καὶ πρὸς ἀλλήλους ὑπεπιθύρουν καὶ ἀλαλήτως πως ἡμῶν κατεμέμφοντο. Πρβ. Bees, Unedierte 61.5.13: κατὰ τὸν ἐνεστῶτα καιρὸν ἐκοινολογούμεθα.

314. ὁ.π. 58.2.1: γλῶσσαν ὀφιῶδη καὶ πονηράν. Πρβ. Παπαδόπουλο-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', 121.29-122.9.

315. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 20 (88).XV.5: ἐριστικαῖς ὁμιλίαις. Πρβ. ὁ.π. 8 (76).VI.4 κ.ἐ.

316. Ἡ ἔριδα π.χ. τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου μὲ τὸν μητροπολίτη Ἀρτας

δηλώσεις βί α ς³¹⁷ καὶ ἀτιμωτικὲς διαπομπεύσεις (Κληρικὸν ἑτέρου πεφθακότος εἰς ἡλικίαν καὶ χειροθεσίαν ἐγγίσαντος, περιήγαγεν ὀπίσω τῷ χεῖρει, καὶ σχοινίῳ δεσμήσας σχοινίον ἄλλο μακρὸν τοῦ τραχήλου ἐξήρτησε, καὶ προσδήσας ἵππου οὐρᾷ ὅξει τῷ δρόμῳ ἀνήγεν εἰς φυλακὴν· ὁ δὲ συρόμενος καὶ τοῖς παρὰ τὴν ὁδὸν λίθοις καὶ δένδροις παρακρουόμενος καὶ παρατριβόμενος, οὕτως ὥς εἶχε μετὰ τοῦ συνήθους τοῖς κληρουμένοις ἐνδύματος αὐτὰ μὲν καὶ πέπονθε καὶ ἐπὶ πάντων ἡτίμωται, τὴν δὲ φυλακὴν συγκεχώρηται. Οὕτως οἶδε καὶ ἐπισκόπους ἱερωμένους τιμᾶν ὁ κἀκιστ' ἀπολούμενος ἡμέτερος τύραννος)³¹⁸ ἄξιοπρεπῶν ἀνθρώπων, ποὺ κατωκάρα ἦωρημένους... χειροδέτους καὶ ῥαβδιζομένους³¹⁹ βασανίζει ἢ ὑπεροπτικὴ διάθεσις τῶν ἀρχόντων. Εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἐπιζητοῦν συχνὰ τὴν «ἐπευφημίαν» (καὶ ἵνα διερχομένου αὐτοῦ ὑπολαλῶσι τὰ πλήθη «παρέρχεται ὁ ἔξαρχος»)... καὶ ὑπαντήσῃ ἀνθρωπος καὶ ὑπαντηθήσεται καὶ ἐρωτήσῃ καὶ ἀντερωτηθήσεται «πόθεν ἔρχῃ»· «ἀπὸ τοῦ Ἐξάρχου»· «καὶ σὺ ποῦ πορεύῃ»· «πρὸς τὸν Ἐξάρχον»)³²⁰ τοῦ πλήθους, ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τοὺς τύπους ὑποδοχῆς γιὰ τὸν θρησκευτικὸ ἡγέτη (τὴν ἐν πανδήμοις τελεταῖς εὐφημίαν ἡμῶν ἀναφωνεῖσθαι οὐκ ἐπιτρέπει)³²¹ ἢ τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα, κυρίως στὶς πάνδημες τελετὲς («Ἄνδρες γὰρ τεσσαράκοντα ὅλοι τὴν ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δεξιῶσιν κατήγαγον εἰς τὸ πηλῶδες Βατρακοχώριον, καὶ οὐδὲ γὰρ πρὸς τῆς ἐξουσίας ἡμῖν οὐδὲ τὸ λεωφορούμενον «εἰς πολλὰ τὰ ἔτη»»).³²²

Στὶς τελετὲς αὐτές, τοὺς γάμους³²³ καὶ τὶς πανηγύρεις,³²⁴ οἱ ἄνθρω-

(βλ. Bees, Unedierte 128.69.50 κ.έ. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 102) ἢ τοῦ Ἀποκαύκου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα, βλ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 101-104.

317. Bees, Unedierte 61.5.21 κ.έ., 33-35: ὑπελεύκαινε δὲ σελήνη τὴν νύκτα ἐκεῖνην... ἀπανθρώπως ῥάβδοις ἠκίσαντο. Πρβ. ὅ.π. 128.69.62: αὐτοχειρὶ τοὺς ἱερέας μαστίζει κ.έ.

318. Κεραμεύς, Συμβολὴ 242.6.1-9. Πρβ. Bees, Unedierte 128.69.62: ἐτέρων κόπτει τὰ γένηα. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 87. Γιὰ τὴ διαπόμπευσή βλ. γενικὰ Κουκουλέ, ὅ.π. Γ', 184-208.

319. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 16 (84).X.17-18.

320. Bees, Unedierte 109.53.11 κ.έ. καὶ 110.23-24.

321. Κεραμεύς, Συμβολὴ 241.6.26. Πρβ. τοῦ Ἰδίου, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Δ', 124.40.11-12: σύνηθες ὃν αὐτῷ ἐπιδημοῦσιν ἡμῖν ἐν Ἀρτῇ ποτὲ ἀναφωνεῖν τὰ προφητικὰ καὶ περὶ τοῦ κατὰ τὴν ὁδὸν πινθάνεσθαι εὐδώματος.

322. Pétridès, Jean Apokaukos 14 (82).X.20-21. Βλ. καὶ Β. Κατσαρό, Συμβολὴ 1528.

323. Βλ. παραπάνω, σημ. 231.

324. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 342.8.29: ἦν δὲ ἡ ἡμέρα τῆς συνελεύσεως ἐπιφανῆς καὶ ἀθροίσμιος. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 7 (75).V.23-24 κ.έ.

ποι συνήθιζαν νὰ χορεύουν πάννυχα... ἐν λαμπαδουχία καὶ χοραυλία.³²⁵ Ἀπὸ τὰ μουσικὰ ὄργανα ποὺ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦσαν ἀναφέρεται ὁ πεφυσημένος ἄσκος ἀπὸ βύρσης βοείας ἐπὶ τοὺς αὐλοὺς ἀνάγων τὸ πνεῦμα,³²⁶ ἡ κίθαρις³²⁷ καὶ ὁ χέλυσ.³²⁸ Αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις ἀποτελοῦν αὐθόρμητες ἐκφράσεις ἐνὸς κόσμου ποὺ φαίνεται νὰ παρουσιάζει μεγάλα ποσοστὰ ἀγγραμματοσύνης, ἀκόμη καὶ στὸ σῶμα τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας³²⁹ ἢ τοῦ μοναστηριοῦ. Ἕνας ἡγούμενος π.χ., ὅταν χρειάζεται νὰ αὐτοσυσταθεῖ ὡς ἀγροῖκος καὶ ἀναλφάβητος ἀντὶ Βαρθολομαίου Χαροταλαμαῖος ἀπελογήσατο.³³⁰

Ἀποτελεῖ κοινὴ διαπίστωση ὅτι ὅσο φτωχὸς καὶ ἀμόρφωτος εἶναι ὁ ἄνθρωπος τόσο μαστίζεται ἀπὸ τὶς π ρ ο λ ῆ ψ ε ι ς καὶ τῇ δ ε ι σ ι δ α ι μ ο ν ί α,³³¹ ἀφήνεται στὴν ἀόρατὴ ἐλξὴ τῶν προμηνυμάτων (Φήμη γὰρ ἤγγειλεν, ὡς νεανίας τις Κερκυραῖος ἢ νοσήσας τὰ ἔσχατα, ἢ καὶ γενόμενος ἐκφρενής, ...μεθ' ἡμέρας ἀνένηψε καὶ θεάματα φοβερὰ ἐξηγήσατο καὶ ὑποχθόνια δειμάτα, μητροπολίτης ταῦτα ἠφωρημένος καὶ τιμωρούμενος... κατὰ ῥητὰς ἡμέρας τεθνήσκονται, καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ μητροπολίτης κατὰ τὸν ἀνα(καλ)υφθέντα καιρὸν, καὶ ὡς κατὰ τὸν προφοριβασμὸν τοῦτον καὶ ἡ γυνὴ καὶ ὁ ἀνὴρ κατὰ τὰς λαληθείσας ἡμέρας βίον τὸν ἐν ἡμῖν ἐξεμέτρησαν)³³² καὶ φαίνεται νὰ πιστεύει στὴ μοῖρα (ὦ μοι κακὴ Κλωθώ, Ἐρινύς, ὡς δεινὸν γάρ μοι τὸν δυστυχίας μίτον ἐπέκλωσας!).³³³ Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ μορφωμένοι στὴν κοινωνία τοῦ «Δε-

325. Βλ. Kerameus, *Noctes* 281.18.13, 15.

326. Bees, *Unedierte* 122.67.20.

327. Bees, *Unedierte* 88.27.115.

328. Βλ. Pétridès, Jean *Apokaukos* 17 (85).XI.2. Γιὰ τὸ μουσικὸ αὐτὸ ὄργανο βλ. Π. Φάκλαρη, «Χέλυσ», *ΑΔ* 32 (1977) 218-233 καὶ πίν. 77-82.

329. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Δ', 124.40.19-21: καὶ τὸ ὄφρος τοῦ προοιμίου τὸν νοῦν οὐ ψεκτόν, τὰς δὲ λέξεις εἰς μείδιμα κινούσας τοὺς γενουμένους παιδείας· πρβ. Bees, *Unedierte* 117.60.54: ἀγγραμμάτους ἀντικαθίστασθαι.

330. Κεραμεύς, *Συμβολή* 243.6.7-8. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀποκαύκος 90.

331. Πρβ. Στ. Λαμπάκη, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 77.

332. Κεραμεύς, *Κερκυραϊκὰ* 348.9.9 κ.έ. Πρβ. Bees, *Unedierte* 148.96.9: ὡς τρυγῶν, λαλῶ σοι τὰ τελευταῖα, καὶ ὡς περιστερά, μελετῶ σοι τὰ ἔσχατα.

333. ὁ.π. 147.95.12. Πρβ. 102.46.1 κ.έ.: ἡ ἐλλήνιος φλογρία, ὅτι μοῖρᾷ ἐστὶ καὶ μίτον ἔχει καὶ ἄτρακτον καὶ ἐπινῆθει ἐκάστω τὰ ἐκ γενετῆς αὐτῷ συμβησόμενα... ἐσσεῖται γὰρ οὗτος μακρόβιος· εἰ ἐπὶ κύκλους δὲ ὀλίγους περιελίξει τοῦτο τὸν ἄτρακτον, οὗτος βραχύβιος ἔσεται.

σποτάτου», όπως ο μητροπολίτης τῆς Κέρκυρας Γεώργιος Βαρδάνης, πού ἐπιδίδονται στήν *ὄνειροκριτική* (*Ὑπνώτων ἐδόκουν συμπεριπατεῖν σοι ἐν τῷ περικλύτῳ ναῷ τῆς Ἀγ. Σοφίας καὶ ἔλεγές μοι· αὖ Ἐλθέ, ἵνα δείξω σοι τὰ ἐν τῷ πατριαρχείῳ κελλία*)... *Συνίεις τὸν σκοπὸν τοῦ ὀνείρου, ἢ ἐγὼ δηλώσω σοι τοῦτον;*).³³⁴ Εἶναι ὥστόσο φανερὸς ὁ στόχος κολακειᾶς τοῦ μητροπολίτη Κερκύρας στὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου, ὁ ὁποῖος εἶχε στὸ νοῦ του πάντα τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Βρισκόμαστε στὸ σημεῖο πού διαχέεται ἡ λαϊκὴ ἀντίληψη μὲ τὴν εὐρύτερη ἀναζήτηση καὶ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ἡ δυσκολία τῆς μελέτης τοῦ πότε ἡ φιλολογικὴ ἀντίληψη καὶ τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου συμβαδίζει μὲ τὴ δημῶδη ἔκφραση τῆς λαϊκῆς σοφίας ἢ πότε συμφύρεται μὲ τὶς προσωπικὲς τοῦ πνευματικῆς ἀναζητήσεις. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἓνα εὐρύτερο καὶ ἀνοιχτὸ θέμα.

Στὴ συνοπτικὴ αὐτὴ ἔρευνα, πού ἐπιχειρήθηκε μὲ βάση τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου, ὅσες ἄπτονται ζητημάτων καθημερινοῦ βίου, προσπάθησα νὰ δώσω εἰκόνες ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ περιβάλλοντός του, εἰκόνες ἀποσπασματικές, ἀλλὰ ἐπικεντρωμένες στὴν ὀξύτατη ματιὰ ἐνὸς λογίου πού γνώριζε πολὺ καλὰ νὰ ἀνιχνεύει, νὰ ζεῖ καὶ νὰ αἰσθάνεται τὸ καθημερινὸ στὴν καταγραφή του (σπάνια περίπτωση βυζαντινοῦ λογίου).³³⁵ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ πιστεύω ὅτι συγκροτοῦν τὸ εὐρύτερο ἀνθρωπογεωγραφικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο κινήθηκαν οἱ παραδομένες λειτουργίες ἢ ἐκδηλώθηκαν ιδιότυπες συμπεριφορὲς τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς στὴ σχέση τους μὲ τὸν γεωγραφικὸ τους περίγυρο.

334. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 341.4.8 κ.ἐ. Γιά τὴν ὄνειροκριτικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν βλ. βιβλιογραφία Στ. Λαμπάκη, *Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις* 87 σημ. 3. Βλ. ἀκόμη, Ἀσπασία Μίχα-Λαμπάκη, «Οἱ τροφὲς καὶ ὁ συμβολισμὸς τους στὰ βυζαντινὰ ὄνειροκριτικὰ κείμενα», *Βυζαντινὸς Λόγος* 2 (1988) 161-181.

335. Βλ. Magdalino, *The Literary Perception* 34.